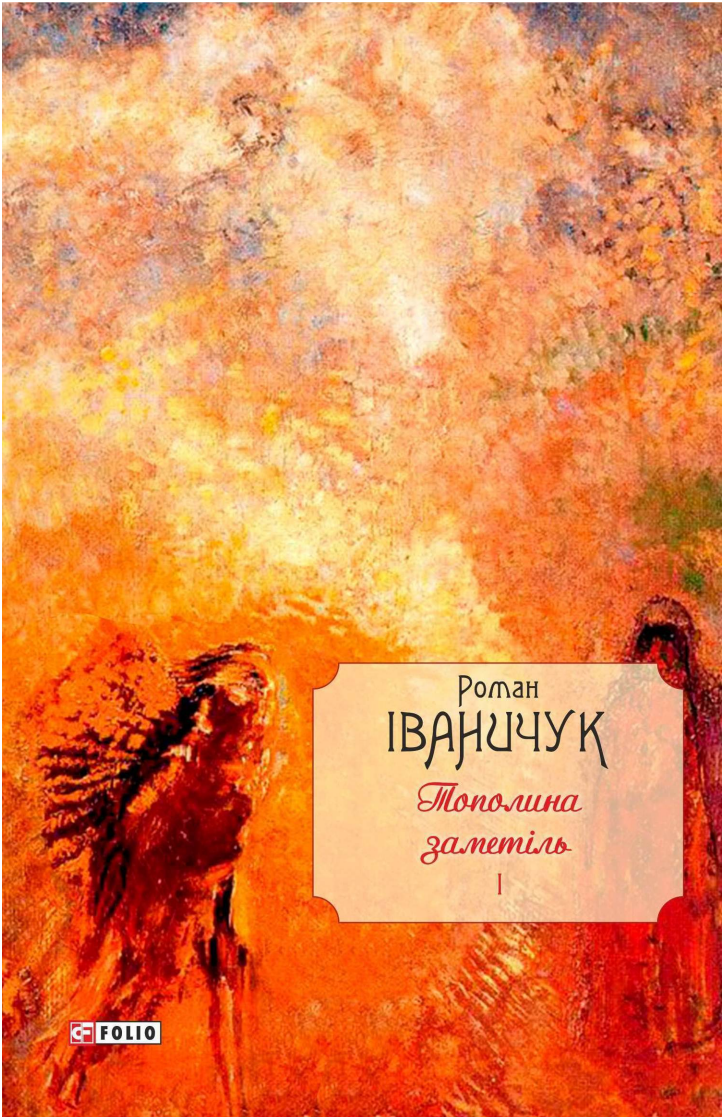

Роман
ІВАНИЧУК

Тополина заметіль

I

FOLIO

Роман Іванович Іваничук

Тополина заметіль: зібрання новел та оповідань 1954–1975 років

Серия «Роман Іваничук. Зібрання творів (Фоліо)», книга 1

предоставлено правообладателями
http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=33165823
Роман Іваничук «Тополина заметіль. Зібрання новел та оповідань 1954 – 1975 років». Т. 1. Літературно-художнє видання: Фоліо; Харків; 2017
ISBN 978-966-03-7949-7

Аннотация

Роман Іваничук (1929–2016) – відомий український письменник, лауреат премії ім. А. Головка, Національної премії України ім. Т. Шевченка та ін. У його творчому доробку близько п'ятнадцяти історичних творів, якими письменник намагався заповнити білі плями в нашій історії.

«Тополина заметіль» – найповніше видання малої прози (оповідання, новели, етюди, образки, ескізи, леґенди) Романа Іваничука за 1954 – 1975-ті роки, у яких він постає справжнім майстром новели. До книжки включено твори зі збірок «Прут

несе кригу» (1958), «Не рубайте ясенів» (1961), «Тополина заметіль» (1965), «Дім на горі» (1969), «Сиві ночі» (1975). Твори подано у хронологічній послідовності, а ті, що не ввійшли до окремих видань, друкуються у «Додатку». Збірка малої прози Р. Іваничука містить докладні примітки.

Содержание

Кроки до себе, або Від тополиної заметілі до сивих ночей 5
Прут несе кригу 18
Бузьків огонь 18
Доктор Бровко 23
Скиба землі 36
По-братерськи 45
Батько 49
Грицьків Новий рік 53
На порозі 59
Кленовий віночок 69
Злочин 82
Порвана фотокартка 92
Прут несе кригу 96
Не рубайте ясенів 100
Не рубайте ясенів 100
Конец ознакомительного фрагмента. 120

Роман Іванович Іваничук Тополина заметіль Зібрання новел та оповідань 1954–1975 років

Кроки до себе, або Від тополиної заметілі до сивих ночей

Постать Романа Іваничука асоціюється в уяві читачів передусім з його історичними романами, що стали помітним явищем української літератури другої половини XX – початку XXI століття. Автор поставив перед собою завдання подати цю історію від давнини до сучасності крізь сферу національного самоусвідомлення і духовного самоствердження. Починаючи від «Мальв» (1968) до «Вогненних стовпів» (2003) він таку інтелектуальну історію витворив, охопивши важливі етапи минулого України від Галицько-Волинської держави до Визвольних змагань українського народу і руху УПА.

Але сталося так, що в очах читачів історична романістика письменника дещо заслонила інші жанри, у яких письменник інтенсивно працював, зокрема його новелістику та по-

вісті.

Коли окреслювати творчу особистість Романа Іваничука у всій повноті його творчого самовияву, варто виходити передусім від особи автора, тобто від притаманного його талантові ліричного начала, яке виявляє себе у способі мислення його персонажів, «прозирає» крізь оболонку історичних постатей, а також у незримій субстанції художнього тексту – настроях, натяках, підтекстах.

Цікаво простежувати шлях становлення творчої індивідуальності Романа Іваничука і через наростання усе нових і нових якостей його прози, через освоєння нових жанрів, що містять у собі приховані до того можливості, які допомагають долати опір матеріалу. Роман Іваничук, освоюючи різні аспекти історичної та сучасної дійсності, знаходить найнесподіваніші грані стику між ними.

Коли перед тобою митець, шлях якого в літературі вимірюється багатьма десятиліттями напружених пошуків, особливо цікаво звернутися до його перших творів, поглянути, з чого все починалося. Стежачи за появою нових рис творчої манери – часом усвідомленою, а частіше спонтанною, відчуваєш, як письменник позбувався інерції «випробуваних» прийомів, що гальмують рух уперед, і знаходив нові ресурси художньої мови.

Перша збірка Р. Іваничука «Прут несе кригу», яка вийшла у 1958 році, схвилювала читачів безпосередністю і ліризмом. Читаючи сьогодні оповідання і новели, які тоді схвально оці-

нила критика, приміром, «Бузьків огонь», тепло і вибачливо усміхаєшся, як усміхається статечна людина від юнацького спогаду. Усміхаєшся, прощаючись з милою серцю наївністю, уже, на жаль, безповоротно втраченою. Автор швидко переріс рівень своєї першої книжки. Однак не тільки вибачливості зрілого майстра заслуговує збірка «Прут несе кригу». Вона, як перша ластівка весну, засвідчила появу нової тенденції в українській прозі, зумовлену важливими передумовами, що виходять за рамки літератури.

Керована лібералізація суспільного життя після XX з'їзду КПРС, засудження культу особи Сталіна стали стимулом динаміки літературного процесу, передусім в утвердженні гуманістичного начала в художньому слові, самоцінності людської особистості. Відбулася складна перебудова не лише на рівні тематики та проблематики, вона охопила рівень стилів і жанрів, сферу художньої образності. Вона наче скинула з обличчя маску, а з плечей тісний кітель, застібнутий на всі ґудзики до самої шиї. З'явилося таке явище, як шістдесятництво.

Найперше – в поезії, яка є найтоншою мембраною нових настроїв. Але теж не відразу, не в готовому вигляді. Перші прояви її бачимо у поезії Дмитра Павличка, Ліни Костенко кінця 1950-х років, а вже на початку 1960-х повносило залунали голоси Василя Симоненка, Івана Драча, Миколи Вінграновського…

А в прозі? В українській прозі 1950-х років домінували

жанри роману і повісті, а оповідання й новела, як іронічно висловився тоді хтось із письменників, сприймалися як настроювання інструмента для серйозної гри. І ось збірка оповідань і новел молодого письменника Романа Іваничука викликає жвавий інтерес читачів, привертає увагу критики. Читачам заімпонували тоді щирий і довірливий тон автора, людяність і схвильованість, про які велася мова про такі прості і звичайні людські почуття, не наперед продумані й ретельно сплановані сюжетні ходи, розставлені так, щоб показати, як подолані «відсталість» і «пережиток», а справжні, складні стосунки між людьми, побачене й схоплене спостережливим оком – усе це прорвалося в літературу, як проривається скресла річка.

Герой Романа Іваничука – переважно ровесник автора. Позаду – покалічене війною дитинство, зовні огрублена, але всередині – безборонна душа, чуйна до чужого болю і кривди, готова прийти на допомогу, нехай часом уже й запізно, як у згаданій уже новелі «Бузьків огонь»:

«Де ти тепер?

Усміх любої дівчини, погляду незнайомки, інколи молода мати з дитиною заставляють мене зупинитися, приглянутись.

Може, це ти?»

Дійсне переживання стає переживанням естетичним лише з певної часової відстані, коли подолані безвихідність страждання, фатальність ситуації. Саме так у «Бузьковому

огні»: зворушлива розповідь про те, як дівчина-пастушка марно просила у хлопчини квітку бузькового огню, а потім добровільно залишалася після уроків замість нього – не виконав завдання, – за що була покарана фізично й морально («Не будеш більше, псяюхо, ходити до тої школи!»), і зникла з поля зору героя, щоб потім прийти до нього пекучим болем, але й солодкою тугою. Хоч спосіб вияву ліричного чуття тут надто прямолінійний, однак зворушлива щирість обеззброює, примушує забути витончені і відточені досвідом способи психологічної ліризації. На тлі пізніших досягнень автора проглядаються професійні слабкості перших творів Р. Іваничука – однолінійність персонажів, категоричність суджень не раз вели за собою збіг обставин на догоду бажаній розв'язці.

Утім, це більшою мірою виявилося у романі «Край битого шляху», над яким письменник працював від 1957-го по 1963 рік. Його теж, як бачимо, не оминула спокуса утвердитися в літературі широкоформатним полотном. Роман цей відповідав канонічним вимогам жанру, утвердженим тоді в літературі, і був не гірший, а в деяких відношеннях кращий від багатьох тодішніх творів такого плану. Не применшуючи ролі цього твору у становленні Р. Іваничука як письменника, варто зазначити, що у жанрово-стильовому плані він стоїть якось осторонь у його творчому доробку, і згодом автор не передруковував його у жодному з видань своїх творів. Досвід показав, що неможливо повторити успіх ні Михайла

Шолохова, вплив якого був помітний у цьому тексті, ні Петра Козланюка, ні Ірини Вільде. Тут треба мати на увазі, що західноукраїнська тема привернула тоді увагу й письменників-«східняків», але ні повісті Михайла Стельмаха «Над Черемошем» та Григорія Тютюнника «Буг шумить», ні «Буковинська повість» Ігоря Муратова не стали помітним фактом у літературі. Вони підходили до галицької дійсності з мірками полтавських ти подільських обставин, які далеко не співпадали. До того ж розкрити ці обставини у їх складності та драматизмі було неможливо. Згодом Роман Іваничук у творах сучасної тематики не вдаватиметься до такої панорамності подій і зосереджуватиме увагу на локальних площинах.

Риси літературної недосвідченості стосується усе ж часу становлення письменника. Водночас уже в перших новелах намітилися риси, які виразно проявилися згодом, багато в чому визначивши напрям майбутніх пошуків письменника… Назву одну з них – «Батько». Немає тут несподіваного повороту сюжету, є лише щемна гіркота болю людини, що по вінця переповнила її душу. Болю, роз'ятреного випадковою схожістю молодої жінки з дочкою героя твору. Та й чи були вони, зрештою, схожі? Просто дядькові з села, розімлілому від чарки, ця молода жінка за сусіднім столиком вокзального буфету нагадала його дочку, насильно вивезену гітлерівцями на примусові роботи до Німеччини. Старому раптом здалося, що це справді вона, його Оленка, якимсь дивом опинилася тут. Молода жінка привітно подивилася на старого,

посміхнулася йому. Ілюзія зростала, він пішов у «ларьок» і купив хустку, які вона колись любила, та коли повернувся, у залі було порожньо, і в руках залишилася хустка, а в роз'ятреному серці – біль. Ніякої незвичайної події, схоплено лише один настроєвий момент, але розкрито його психологічно переконливо: вогник надії, що зблиснув випадково, так само раптово погас, наче спалах уночі, після чого стає ще темніше. Настрій передано через красномовну, сказати б, навіть фольклорну деталь – хустки. Коли читав цей твір, чомусь пригадалися рядки народної пісні: «Втонула Ганнуся, утонула ладна, тільки не втонула хусточка єдвабна». Ситуація інша, але настрій передано не прямо, а через зовнішню деталь, в обох випадках – хустки. З іншого боку, тут явно проглядаються уроки Василя Стефаника, у новелах якого характер розкривається через призму душі при мінімумі зовнішніх подій.

Розвиток Романа Іваничука як новеліста не був, отже, прямим і не йшов тільки по висхідній лінії. Проблеми села, яке він добре знав, ніяк не вкладалися у ті рамки, які були визначені каноном, не співпадали з реальністю, у якій довелося жити, з настроями, які довелося переживати: живими були спогади про боротьбу УПА, арешти й депортації до Сибіру, примусову колективізацію, виключення студентів з навчальних закладів, долю яких поділив і студент Львівського університету Роман Іваничук.

Тому не дивно, що багато ситуацій, лише пунктирно

окреслених у ранніх оповіданнях і новелах, повторно з'являтимуться пізніше, коли письменник уже не мав потреби щось замовчувати і на щось тільки натякати.

Втручання у логіку суспільних подій веде до експлуатації готових кліше, випробуваних прийомів. Наполегливе змагання з самим собою проходило з перемінним успіхом і відбивало складність творчого руху письменника, що згодом підкреслював і сам автор. У «Рододендрах», наприклад, є пряме зізнання: ліричний герой (бо твір ліричний) пробирається високо в гори, у край, овіяний легендами, щоб створити і свою пісню. Пісні, однак, не вийшло, бо автор приступив до її створення з готовим «кодексом естетичним», а справжнє мистецтво цього не прощає, у ньому все має бути вперше, все має бути не повторення, а осягання чи осяяння. Тим-то рододендрон у творі не той, що росте на важкодоступних гірських вершинах, а окультурений, оранжерейний. Натомість з'являються «Помста», «Побий мене!», «Сиві ночі»…

Утім, ці твори писалися у час, коли новелістика переживала вже загальне піднесення. Широкого розголосу набули імена шістдесятників-прозаїків Євгена Гуцала, Григора Тютюнника, Валерія Шевчука, Ніни Бічуї… Ім'я Романа Іваничука природно вписалося у цей ряд, як і ім'я, скажімо, Івана Чендея.

Настала весна «малих жанрів» української прози. Важко сказати, чи то молодий письменник інтуїтивно відчув необ-

хідність появи цієї тенденції в українській прозі, чи свідомо передбачив її появу. Мабуть, було і перше, й друге. А найголовніше, що це була вимога часу: ближче до правди, до конкретної людської особистості, потреба людської довіри і щирості. Це вже згодом з'являться літературознавчі концептології шістдесятництва. Зрештою, не можна оминути тут і національних джерел і внутрішньо-літературних чинників. Бо ж у шістдесятництві значною мірою повторилася ситуація, характерна для української прози кінця XIX – початку XX століття, коли епічна проза поступилася місцем хвилі ліризму, а жанри роману і повісті – жанрам новели, образка, шкіца тощо. Іван Франко, аналізуючи тоді це явище, відзначив, що коли представники старшого покоління основну увагу звертають на момент зображення, то молодші основним засобом обрали психологічну призму, що відображало кризу позитивістського світогляду. Психологізм, ліризм, концептуальність – визначальні риси прози шістдесятників.

Роман Іваничук відчув «дух часу» і відгукнувся на нього. У його новелістиці ліричний струмінь усе більше проникає у глибину, і на місце безпосереднього вияву почуттів і настроїв приходить внутрішня заглибленість погляду, психологічна мотивація вчинків. При цьому цікаво простежувати і таку закономірність, яка виявляється у новелах Іваничука. Головний герой його творів постійно дорослішає разом з автором, що теж можна назвати одним з проявів ліризму. Навіть назви збірок відображають характер цих змін: «Тополи-

на заметіль» і «Сиві ночі» (до слова, Роман Іваничук дуже швидко почав сивіти) – символіка цих назв дуже прозора.

Чим же збагатилися герої письменника, які «обрії сподівань» відкривав їм життєвий плин, наскільки виріс з ними автор? Розширення проблемно-тематичного спектра породило пошуки нових способів їх реалізації, зокрема у сфері психологічного аналізу. Звернемо увагу на роль двопланового зображення, що можна вважати ще одним підтвердженням автобіографічного ліризму: пам'ять, спогад втручаються у долю його героїв на теперішньому етапі їхнього життя. Ця двоплановість реалізується по-різному: то через чергування картин дійсного й уявного («Байкал»), передачу події крізь призму поглядів двох персонажів («Сиві ночі»), переплетіння давнього і теперішнього («Бузьки на Семеновій хаті», «Настуня»). Такий прийом, ущільнюючи «корисну площу», згущує подію, хоч інколи веде до певної уніфікації в її трактуванні. І все ж опіка автора над його персонажами поступово слабшає, натомість посилюється внутрішня логіка характеру з непередбачуваними поворотами долі, концентрація вибухової енергії в одній точці. Ну хоча б «Настуня»: герой твору випадково потрапив на весілля у родинних місцях і, вловивши схожість молодої з її матір'ю, пригадав її весілля, на якому теж був. Ціла гама настроїв, переживань. Грань поділу між весіллями – «поза кадром», бо час ущільнився, впритул наблизилися картини, які можуть стояти поруч лише за законами людської пам'яті. І тимчасова влада над ча-

сом – тонка і тремка, як павутина бабиного літа.

Прикмети часу у творах Р. Іваничука – передусім у самих людях, у їх внутрішній суті. Письменник наполегливо шукає рівноваги між фактом, речовою реальністю і її відображенням у внутрішньому світі своїх персонажів. Йому необхідні для цього, як засвідчує, наприклад, «Зелений гомін», не лише психологічний мікроаналіз, а й широкі площини простору й часу, зіткнення досвіду різних поколінь. Так, останні дараби на Черемоші, викликаючи щем за романтикою небезпечного сплаву розбурханою рікою, подібно як переправа човнів запорозькими порогами, усе ж відходять у минуле, передаючи свої функції сучасним технічним засобам. Але чи передають вони моральний досвід, сконденсований у легендах – фольклорних архетипах, своїм нащадкам, чи є у них почуття провини за чиєсь утрачене життя через необережність або байдужість товариша, як це бачимо, приміром, в оповіданні Івана Франка «Терен у нозі»? Стара хата своїх домовиків, антипків переважно не передає. Тому нове приходить не лише із зустрічами, але й прощанням, не раз болісним.

Ця проблема хвилювала не тільки Романа Іваничука. Вона була порушена ще у сценарії Олександра Довженка «Поема про море», попри його зовнішній пафос. Чому у старих хатах горян були маленькі вікна? – ставить собі питання селянин у романі Івана Чендея «Птахи полишають гнізда», переселяючись зі старої хати в нову, бо місце, де була стара,

буде затоплене водою для гідроелектростанції (до слова, роман цей був опублікований перед появою повісті Валентина Распутіна «Прощання з Матьорою). Бо для них було потрібно небагато скла, довше трималося тепло взимку, крізь нього не міг пролізти злодій. Але все це міфологізувалося, заселялося витворами людської уяви, які й сьогодні зворушують нашу уяву та містять немало повчального.

З появою у 1968 році роману «Мальви», який здобув широку популярність серед читачів, новела і роман у творчості Р. Іваничука немовби ділять між собою «сфери впливу». Історія зовсім не інваріант сучасності чи навпаки, але думки сучасників часто вкладаються у вуста історичних осіб, яким було більше дозволено думати і говорити про те, про що говорити не можна було героям творів на матеріалі сучасного життя, зокрема трактувати Київську державу як історію українського народу, а її культуру як його духовну спадщину. Для нього важлива історія не так подієва, як духовна, інтелектуальна, мисляча. Ця особливість історичних романів Р. Іваничука дала про себе знати уже в «Мальвах», а потім була продовжена у романах «Черлене вино» (1977), «Манускрипт з вулиці Руської» (1979), «Шрами на скалі» (1982), «Четвертий вимір» (1984), «Орда» (1992), «Вогненні стовпи» (2003) та ін.

Прагнення зафіксувати історичний момент, у якому минуле й сучасне виступають як ланки складного, але єдиного історичного процесу, завдяки чому на зміну панорамному

та батальному зображенню приходить історичне осмислення уроків минулого, було продиктоване потребами часу і проявилося у багатьох творах історичної тематики Павла Загребельного, Романа Федоріва, Валерія Шевчука…

Так, ідучи назустріч одне одному, двома руслами розвивалися у творчості Р. Іваничука лінія новелістична і лінія романна, то перетинаючись між собою, то переходячи одне в одне, бо ж частина його романів має новелістичний характер, а згодом новела, яка з'явилася як самостійний твір, стає частиною роману, вписується у його структуру, не втрачаючи свого новелістичного характеру. Повторюються місця подій, ситуації, але поглиблюється їх сприйняття і розуміння, бо кожен крок письменника – це крок до самого себе, самопізнання і самореалізації. Рання новелістика Романа Іваничука є саме таким кроком.

Микола Ільницький

Прут несе кригу
(1958)

Бузьків огонь

Тонконогі, високі, головки – зірочками, червоні й незапашні, ростуть на мочаруватих левадах квіти.

Це бузьків огонь.

Густо, одна біля одної, як коноплі, – і до самого краю мерехтять розбризканим багрянцем, дрижать від вологого подиху левади, ніби розпечене повітря, ніби міраж.

Не можу ніколи байдуже пройти мимо. З теплим тремтінням у грудях, як на побачення з коханою, іду, зриваю, а далекий спомин тугою і ласкою пестить серце.

Це було давно, ще в сільській школі. Я залишався після уроків мало не щодня. Було боляче. До сліз. Вискакували з класу діти, як сполохані польові коники з трави, сміялись, кричали, не звертали на мене уваги. Тільки маленька Аннича завжди співчутливо всміхалась до мене.

Біленька, синьоока, волосся, як витіпаний льон, гострий носик, щічки – доспілі яблучка. Але я їй не відповідав усмішкою.

…Якось мене знову залишили. За що, не пам’ятаю. Ме-

не повинні були замкнути самого в класі й випустити пізно ввечері. Я не міг звикнути до такої кари. Дивитися крізь вікно на село, слухати голоси, сміх, бачити веселі забави моїх вільних товаришів було нестерпно важко.

Учитель, пам'ятаю, сказав з насмішкою:

– А може, хто залишиться за нього?

Відповіли реготом. Тільки Анничка промовила тихо, не підводячи очей:

– Я лишусь.

І залишилась.

Було дивно: чому?

Я пас свої корови, вона – чужі. Мене батько жалів, скаржився солтисові на вчителя, її не жалів ніхто ніколи. Корів ми пасли разом. Я доглядав дві, вона – вісім штук Бойканюкових. Я палив ватру восени і грівся, вона ж не мала часу через худобу. Я не допомагав їй, не ділився з нею свіжим житнім хлібом.

І все ж вона залишилась.

А одного разу я нарвав букет бузькового огню і йшов додому. Вона зустріла мене і просила дати тільки одну квітку. Коли не дам, моя хата згорить. Так люди кажуть. Простягнула руку, довірливо глянула, не сподіваючись відмови.

– Дай лиш одну, я закосичуся.

З-під полинялої хустини очі питали:

«А мо', не хочеш?»

Я відвернувся.

– Чого тобі треба?

– Нічого…

І все ж вона залишилась!

А тепер я поглянув на неї, тільки якась мережка в моїх очах не дозволила побачити її – голубих. Ми стояли мовчки, поки не стало порожньо в класі, поки не гримнув учитель:

– Ну, чого стоїш?

І за Анничкою скреготнув ключ у дверях.

Мені не хотілося йти додому. Зі школи – на леваду. А там повітря під дотиком чути, вогке, прохолодне, мов джерельна вода. По леваді поважно ходить бузько, клює дзьобом у мочарах, клекає, не боїться мене. Я навіть міг би погладити його по гладкому пір'ї, та немає часу. Бузько шукає жаб, я швидко зриваю бузьків огонь. Вечірні сутінки густо наливаються між гори.

…Анничка ще в школі. Я вертаюся, я мушу її застати, дати їй не одну квітку – цілий букет, мушу щось хороше сказати їй. Біжу, а тепло хлюп та хлюп у грудях.

Але її вже в школі немає.

Я – стежиною через городи до Бойканюкового обійстя, хочу наздогнати, але її немає.

Обережно підходжу під вікно, воно вже світиться, заглядаю – в кутку на ослінчику сидить і плаче Анничка. А Бойканюк, немов виссані недокурки, кидає слово за словом з-під пожовклих вусів:

– Не будеш більше, псяюхо, ходити до тої школи!

Стою хвилину, другу, дзявкає пес. Може вийти господар. В очах у мене пече, як сіль, щось давить у горлі.

Анничка сидить у кутку на ослінчику і плаче.

Вона вже не піде до школи.

А в моїх руках – бузьків огонь. Якщо не розділю букет, згорить у мене хата. Так люди кажуть…

А в Аннички хати немає, їй можна все віддати.

Але вона сидить у кутку на ослінчику і плаче.

Розкидаю букет огнем по стрісі і втікаю. Ой, щоб зайнялась! Але стріха не зайнялась.

На другий день вранці я біг на пасовисько, де Бойканюкова худоба. Стежиною, попри царини, віддалялася маленька постать у полинялій хустці з вузликом у руках. За нею мукала чорноморда Білунка й бігло вслід телятко. Зупинилась, окраєць хліба витягнула, пхнула в мордочку, попестила. І швидко зникла за цариною.

…Де ти тепер, білява, синьоока дівчинко? Я минаю левади – чи поїздом, чи пішки – а всюди воно, те рожеве марево, багрянець розсипаний по соковитих левадах.

Може, ти знайшла своє щастя і тепер так, як і я, з мрійливою усмішкою на устах згадуєш? Чи загубилась по наймах і на твоїй могилці засіялась наша квітка?

Де ти тепер?

Усміх любої дівчини, погляд незнайомої, інколи молода мати з дитиною примушують мене зупинитись, приглянутись.

Може, це ти?

Тонконогі, високі, головки – зірочками, червоні й незапашні, минаю я, зриваю, кладу на свій столик розкішним букетом, дарую своїй коханій квіти…

Це бузьків огонь.

Доктор Бровко

Останні промені осіннього сонця освітлювали почорнілі дахи будівель. Блідли, сковзались і гасли. Осідала на вулицях курява, на площах міста стихав гамір, з гуркотом закривали крамарі вітрини крамниць.

Я поспішав із гімназії до гуртожитку. На повороті перед ратушею наткнувся на людину.

– Прошу пробачення.

Середній на зріст чоловічок, змарнілий, обличчя – у зморшках. Сірі, блискучі, немов скляні, очі глянули поверх насунутих на самий кінчик носа окулярів і розгублено всміхнулись.

– Добрий вечір, пане.

– Доброго здоров'я… – я відступив убік, щоб обминути його, але чоловічок знову загородив мені дорогу. Правою рукою запихав шматок хліба в рот, лівою зробив жест, немов хотів щось запитати.

Я придивився пильніше до цієї дивної фігури.

Старе зимове пальто, підперезане шнурком, обвислі криси капелюха, черевики, перев'язані телефонним кабелем попід підошву. Під пахвою – туго набитий книгами портфель, звідти виглядав старий словник латинської мови.

– Я дуже радий, пане, що вас бачу, – говорив чоловічок швидко, наче боявся, що я його переб'ю, – ви давно мені по-

добаєтесь, тільки ніяк не можна було вас зачепити на розмову.

– Чим можу служити?

– Я володію шістьма мовами: латинською, грецькою, – рахував чоловік на пальцях. – І… і… французькою, німецькою, англійською і… і… італійською. Крім того, знаю чеську, сербську, словацьку. Я дуже радо взяв би учня за низьку ціну. За рік-півтора оволодіє чужою мовою. Може, ви мені знайдете кого-небудь?

Я подивився на незнайомого, як на божевільного.

– Ви дозволили собі пожартувати, добродію. Всього найкращого, мені ніколи.

Він поглянув на мене очима, повними докору й образи. Здається, у них тремтіли сльози.

– Прошу прийняти до відома, – підняв окуляри на чоло, – що я доктор філософії. Моя адреса: Петра Скарги, 16. Доктор Бровко. До побачення! – обернувся і пішов. Я стояв спантеличений і дивився вслід нещасній постаті. Раптом з бічної вулички з шумом висипала юрба дітей.

– Доктор Бровко, доктор Бровко! Дзяв, дзяв, дзяв! Бровку, ходзь ту! Гав, гав, гав! – Вони сіпали його за поли старого пальта, тягли, кидали грудками.

Доктор Бровко кинувся тікати, але даремно. Вуличники оточили його з усіх боків. Тоді він глянув навколо безпорадно й заскиглив:

– І чого ви хочете від мене знову?

Збоку стояв поліцай і заходився від сміху.

Я підбіг до нього.

– Наведіть порядок!

– Пан хце биць патроном тего ідіота? Нє жичи я тего пану!

Тоді я сам з криком кинувся до дітей, розігнав їх, узяв під руку доктора і повів бічною вуличкою. За рогом він вдячно глянув на мене, витер з обличчя сльозу й міцно потис мою руку.

– Зайдіть до мене колись, добродію.

– Дякую, зайду.

У самому кінці вулиці Петра Скарги стояв одинокий, як сирота, будиночок. Старенький парканець і чотири кущики бузку відділяли його від довгого блоку високих будинків. Полупані стіни, протрухлі східці і старомодний шнурковий дзвінок на дверях.

За цей шнурок я смикав через два дні після пригоди з доктором Бровком.

За дверима хтось бубонів вірші Овідія. Я щиро засміявся з такої передвечірньої молитви, хотів було вже завернути, але цікавість таки перемогла. Смикнув ще раз за шнурок. Почувся кашель, відчинилися двері.

– А-а, моє поважання! Я вірив, що ви прийдете! Прошу, прошу!

Важкий запах плісняви, поту і прокислої їжі вдарив у лице. На столі купа книжок і немита каструля, на вішалці зимове пальто – все, мабуть, добро доктора Бровка.

– Ви самі будете брати в мене лекції?

– Так, з англійської мови.

– Маєте поняття про цю мову?

– Досить незначне.

– Сідайте, почнемо.

Мене вразили педагогічні здібності цього вченого дивака-доктора.

Я швидко опанував ази англійської мови.

Доктор Бровко вперто над чимсь працював. Я завжди заставав його за книгами. На мої запитання він не давав точної відповіді. Говорив про відтінки діалектів епохи вульгарної латини, про новий проект міжнародної фонетичної транскрипції, про мову есперанто, – видно було, що він пише якусь наукову працю.

Якось я досить необережно запитав, чи він вірить, що його дослідження опублікують. Доктор поглянув на мене, подумав хвилину й важко зітхнув:

– Ні…

– Розкажіть щось про себе, докторе.

Тоді він втупив у мене очі, і в них я помітив якийсь несамовитий вогник. Та зараз же він опустив безсило голову, прошепотів:

– До побачення, друже…

Минуло кілька місяців. Одного дня довелося мені довго чекати на доктора. Вже стемніло, коли з вулиці почувся крик, регіт дітей, гавкання собак. Я зрозумів, що сталося. Збіг з

веранди, порозганяв дітей і завів доктора до кімнати.

Знесилений, він упав у крісло й заплакав, як дитина.

Заспокоївшись, сказав:

– Мій друже, я не можу сьогодні вести лекцію. Коли хочете… розкажу про своє життя.

Я радо погодився.

– Я нічого не зробив для безсмертя, мій друже. Це смішно звучить, правда? Але сама історія мого життя стала б безсмертною, якби на світі жили тільки щасливі люди. Та ба… багато таких, як я – ентузіастів, готових працювати в поті чола для людей і не здатних заробити шматка хліба для себе.

Я народився в убогій селянській сім'ї на Покутті. Мене віддали вчитися до шевця. Але я тягнувся до книжки. Крадькома, щоб не знав батько, прибігав до школи. Добра вчителька побачила мої здібності й порадила батькові послати мене до школи в місто. Він, пам'ятаю, подивився на неї здивовано й голосно засміявся:

– Я вас, пані, шаную, але коли ви будете такі дурниці говорити… – Лице його налилося злістю. – З кого? З жеброти, з вошей?…

Я розплакався і притулився до подолка моєї добродійки, немов хотів її оборонити від грізного батька.

– Я хочу до школи!

Батько замахнувся на мене, але худенька рука вчительки закрила моє обличчя.

– Не гарячіться. Я пошлю вашого сина в школу на свій

кошт.

Так я опинився в гімназії. Потім з великими труднощами дістався на філософський факультет університету у Львові. І тут зустрівся я зі своєю долею, тут розпочалася трагедія мого життя.

Університет відкрив передо мною новий світ. Колись у гімназії я знав тільки книжку й більше нічого не хотів знати. Ні насмішки, ні добрі поради, ні гіркі образи не будили в мені бажання боротись, протестувати. Як віл у ярмі, я ніколи не задумувався над причинами власного горя.

А тут, немов полуду хтось зняв з очей. Я побачив, що книги, а з ними разом і студент, абстрагований від усього довколишнього, це ще не життя.

Воно зовсім інше. Яке, я ще не знав, але пізнавати мусив, бо воно стелило передо мною нову дорогу.

Лекції, диспути, гуртки – як усього цього було мало! Ми говорили про все. Наші молоді серця прагли до чогось високого й недосяжного. Ми готові були присвятити себе боротьбі, але за що?

Важко тепер сказати – за що. Я бився об стіни дійсності і не знаходив виходу. Міжнаціональна гризня, дешеві суперечки буржуазних партій, патетичні промови… Але правди, тієї китиці людської мудрості, я не бачив ніде.

І часом сумніви проникали в душу, як вода крізь пальці: а може, життя – суєта, мала хвилина страждання, недовгий шлях, по якому кожен проносить ярмо обов’язку, ярмо доб-

рого тону, яке часом більше, ніж поліцейська палиця чи цензура – сковує дію, слово, думку.

Це було жахливо. Я задихався в отруєній атмосфері і ненавидів усе.

І от я зустрів людину. Це була проста дівчина, робітниця, полька Ґелька.

На одному з літературних вечорів я виступив з доповіддю про значення художньої літератури для розвитку індивіда і суспільства. Мені аплодували за мій нігілізм, який був тоді в моді. «Для нас нема авторитетів, у нас нема релігії, богів, – закінчував я свій виступ. – Ми віримо в правду. Але чи й правда не божок для нас? Хто бачив те, що повинно критись за цим словом? Хто може конкретизувати цю абстракцію? Хто знайде ключ, щоб відчитати цей відомий всім ієрогліф? Хто знайде отвір, щоб заповнити це пусте слово життям?»

Я не знав, від чийого імені говорю, не знав, до кого звертався. І ніхто не старався відповісти на мої запитання.

У коридорі до мене підійшла молода дівчина. Вона відрізнялась від інших простим одягом, зовнішністю і манерами. З обличчя – навіть невродлива, тільки темні, серйозні очі вразили мене.

– Дозвольте вас запитати, – вона збентеженим рухом провела по короткому кучерявому волоссю. Постать її здалась ще меншою, але очі дивились прямо: – Я не студентка, я небагато розумію, може, але цікавлюсь… Дозвольте вас запитати, що ви розумієте під словом «життя», яким ви хочете

заповнити оту пустоту, про яку ви говорили?

Я не міг нічого відповісти. Та й справді, чи задумувався я до цієї хвилини глибоко над цим словом? А передо мною стояла вона, така проста й безпосередня, малоосвічена трудівниця з потрісканими пучками від праці і дивилась на мене, чекаючи відповіді. Але я мовчав. Перший раз у житті не міг відповісти на запитання. Думки кинулись до мого багажу знань, пролетіли мимо всіх філософських трактатів, які я знав, і повернулись до її очей.

– Я часто слухала вас… пробачте… ви самі не знаєте, чого хочете.

– А ви?

– Ми знаємо.

– Хто «ми»?

– Приходьте сьогодні на Цитадельну, 8, квартира 3.

…На Цитадельній я познайомився з особливими людьми. Тут були українці, євреї, поляки. Змучені роботою обличчя, невідмиті від машинного масла руки, липкий одяг сажотруса… Тут я не чув високопарних слів, не чув промов. Тут падали важкі слова, незграбні й тверді, як каміння з-під молота каменяра:

– Експлуатація… страйк… партія пролетарів… революція.

Це були не ті люди, що розпинались на словах, а ті, що вирішили боротись за правду. Я задумався над кожним словом, і кудись почали щезати мої сумніви. Ні, життя не суєта. Жит-

тя – це естафета. Кожен бере її у свого попередника, пробігає свій короткий шлях. І горе тому, хто пробіг до кінця і не має, що передати майбутньому поколінню.

Мені довіряли, але ніхто не втягав мене в організацію. З Гелькою ми проводили вечори, в розмовах і суперечках. Ми доповнювали одне одного: я – знаннями, вона – життєвою практикою. Нас в'язало щось глибше, ніж наука, поезія чи філософія, щось більше, ніж кохання. Ми тужили, не бачившись добу, зустрічались з неприхованою радістю…

Я багато завдячую їй, що не полінувалась вона підняти половину терну з мого шляху…

Доктор плакав… Не втираючи сліз, продовжував:

– Згодом я вмістив статтю в одній газеті: «Як треба боротися або чому ми бідні?» Вона наробила багато шуму, з'явилося багато відгуків, хвилею пронеслися дискусії по клубах, кав'ярнях, студентських гуртках. Зі мною знайомились, мене запрошували на засідання представників різних партій, вслід мені кидали каміння в темних вуличках, мені приходили анонімні листи з погрозами. Я був героєм дня у каламутному ореолі слави. Гелька жила тоді в якомусь особливому піднесенні. Її очі були повні неспокійного щастя, в її розмові не раз губилась логіка – видно було, вона зважується на щось важливе. На Цитадельній до мене почали ставитися з повагою, просити моєї поради, рахуватися з моєю думкою.

Нарешті Гелька сказала: організується загальний страйк.

У цей день мене викликав ректор на аудієнцію. Він запро-

понував написати до цієї самої газети статтю, в якій я мав би розкритикувати самого себе, відмовитись від своїх думок, визнати свої твердження про необхідність профспілкової організації робітників помилкою молодого розуму.

– Це неможливо, пане професоре.

– Тоді вам доведеться залишити стіни університету.

– Це наробить більшого фурору, ніж моя стаття, професоре. Вам невигідно.

Далі ректор повівся зі мною на диво спокійно. Навіть попросив пробачення, але його колюча усмішка змусила мене замислитися. Якесь передчуття не давало мені спокою цілими днями. Я хотів поділитися з Гелькою своїм неспокоєм, але боявся, що вона назве мене боягузом. Хотілось поговорити хоч з ким-небудь.

Через кілька днів на Академічній я зустрів знайомих з університету. Була четверта година після обіду – час, коли я повертався додому. Вони немов ждали мене. Стояли на розі, курили, а побачивши мене, підійшли й засипали запитаннями: що нового, які відгуки про статтю, чи я не маю наміру писати нову в порядку дискусії.

Тут були мої явні недруги. Лозінський, студент прав, що кілька днів тому назвав мене прилюдно провісником хамських ідей, тепер розпливався в дружній усмішці, сипав похвали мені і врешті запропонував пиво. Ми зайшли в бар. Замість пива на столі з'явилось шампанське, і в мене, незвичного до хмільного, відразу закрутилося в голові.

А Лозінський від політичних тем переходив до жартів, розповідав двозначні анекдоти, всі реготали, а я не знав, яким способом вирватися з цієї компанії.

– Панове! – підняв Лозінський келих. – Дозвольте мені подякувати панові Бровкові, що не погордував і зайшов з нами розпити чарочку.

Всі стихли.

– Ми всі його знаємо. Це людина, якщо не прекрасна зовнішністю, то золота внутрішнім багатством душі. Це здібна і, я сказав би, трохи що не геніальна людина нашого часу.

Я піднявся, щоб зупинити його, але Лозінський продовжував:

– Батьківщина його – село Дубовина – прекрасна, майже казкова місцевість. Це – країна романтики, пісень, добрячих мужланів і ведмедів!

– Замовкни! – крикнув я не своїм голосом, але у відповідь піднявся регіт і свист. Навкруги зібралося багато незнайомих людей. Я зрозумів, у чому справа: прилюдна компрометація, трюк ректора. І вирішив вирватись, але…

– Пустіть його! – хтось протяжно вигукнув. – Він поспішає до Гельки!

– Гельки? Швейниці? Це новина для нас. Пан Бровко тягається з повіями!

Один нахаба заточився від удару в лице, другому дісталося пляшкою пива.

Далі я отямився, як мене в'язали й несли на вулицю.

– Що сталося? – питали в натовпі.

– Он зварйовал, – відповіли.

– О Матко Боска!

Ви, напевно, не допускаєте, любий друже, що я потрапив до будинку божевільних, де пробув місяць. Все було зроблено чисто. Психіатри визнали мене хворим. А далі… Ні, не буду розказувати, це надто важко. Я не переніс всього. Щось надломилося в моїй душі… у моїй свідомості, туди влились отрутою слабість і переляк.

Вже нікому не страшний, я знову повернувся в університет. Погодився написати реабілітаційну статтю. Через недовгий час вийшла друга замітка – «Блукання молодого ентузіаста». Після появи цієї статті я довго лежав – без думки, без бажань, без життя – на своєму тапчані й нічого не хотів, крім смерті.

І враз без стуку відчинилися двері. Я думав – марево, але ні, це була Гелька. Маленька, з худими плічками, темними очима. Вона поволі підходила до мене, не зводячи з мене погляду. В її очах я читав собі вирок, у її зіницях останній раз побачив правду, ту правду, якої шукав усе життя.

Підвівшись, ждав слова, ждав удару в обличчя, ждав усього, тільки не тієї погордливої мовчанки.

Шукав сліз у її очах, але даремно. Нічого, крім презирства, не побачив.

Вона пішла. Назавжди. А я залишився сам. Одинокий на все життя, зі своїм хворим, розбитим серцем.

Ну, ось і все, мій друже. Я міг би розказати ще, як захищав магістерську, потім докторську дисертацію, як врешті не дали мені роботи. Та це не цікаво.

Тепер я підходжу до кінця своєї естафети, а іншим передати нічого. Хто винен у цьому? І з ким же розрадити своє серце, повне любові й ненависті, повне образи і нестерпного жалю? Я стою перед стіною дійсності, як сліпий старець, одинокий, як жебрак, простягаю руку і кричу голосом душі своєї: «Кому розкажу про свою розпуку?»

А в приступах душевної слабості шепочу: «Вернись до мене, любов моя». Але вона не вернеться, як моя юність, як чудовий сон весняної ночі…

Я пильно глянув на доктора. Обличчя його було дуже бліде. Раптом він схлипнув і схопився рукою за груди.

– Ой! – зойкнув і закинув голову на спинку крісла.

Це було для мене зовсім несподіване. Я кинувся, тряс доктора, розтирав рукою груди, кликав. Але він був мертвий… Очі відкриті і, на диво, спокійні. Немов знайшов те, чого шукав ціле життя, і передав тепер у надійні руки.

Скиба землі

Оповідання

Осінь. Барвиста, прозора, тепла осінь. Прикарпатські ліси, вкрились строкатим одягом, а вітер роздягає їх. Сумовито шелестить пожовкле листя, зриваючись з гілля.

Ріка шумить, але не так, як влітку. Вона тепер тиха, вода в ній чиста, як сльоза. Небо ласкаво пестить землю, всміхається задумане сонце.

А поле жовтіє стернями; по ньому бігають польові смугасті миші, дбайливий хом'як забирає останній колосок і несе поспішно до своєї нори; по кукурудзищах бродять корови, пастухи палять ватри, гріють ноги й печуть бараболю.

Поле просить плуга.

Міцно взявшись за чепіги руками й погукуючи на коней, зігнувся хлібороб і розорює поле.

Яким оре не свою ниву. Його нива облогує, він заробляє в дідича коня та плуга, щоб потім собі виорати.

А Повзонюк оре на своєму березі. Добре йому: його коні, його плуг, його й правда. Сам оре, щоб даром не тратитись на робітників. Багато поля в Повзонюка! Вся обочина аж до самого лісу – його, вся царина аж до ріки – також його. Мабуть, не здужає всього своїми руками, прийдеться боржни-

ків скликати, адже не з милостині давав він людям хліба на переднівку.

А біля Повзонюкового поля вузенькою смужкою простягнулася Якимова нивка. Вона з'їжилася стернею, немов від страху, що зорють її чужі люди, що ніхто не стане на її оборону, що топтатимуть її не Якимові ноги.

Повзонюк доорює до краю свого поля. Чому ж ще раз повертає коней? – думає з тривогою у серці й опускає чепіги.

– Мабуть, поправляє, – зітхнув полегшено, але скоро побачив, як масна скиба землі, политої його власним потом, землі, яка годує його численну сім'ю, переливалася на Повзонюкове поле.

Якимові зашуміло в голові, до лиця підступила кров. Не пам'ятаючи себе від злоби й обурення, він помчався на Повзонюків берег.

– Ви що, Пилипе, ласку мені робите? – крикнув, важко дихаючи Повзонюкові в лице, – я й сам своє виорю!

– А я не твоє орю, а своє.

– Ви, може, п'яні, що межу забули?

– А де межа? – Повзонюк повернув коней і почав різати другу скибу.

– Як, де межа! А кілочки!

– Кілочки! Можеш собі забивати їх, де хочеш, тільки не в ріллю. Я знаю, що межа через чотири скиби, не бачиш, де вільшина росте?

Якимові кривда й біль стиснули серце, і він кинувся до

коней.

– Ні кроку далі, розбишако! – крикнув він, шарпаючи коней за вуздечки. – Ні кроку!

– Вйо-о-о! – ударив Пилип коней батогом, і вони, звалившi з ніг Якима, шарпнулись уперед. Яким піднявся, позеленілий від злості, і кинувся на Пилипа. Довго вони тягалися по ріллі, потім попадали й товкли один одного, поки не змучилися.

Спльовуючи кров'ю з розбитої губи, піднявся Повзонюк і прошипів:

– Ти поплатишся за це, жебраче паршивий!

– Ти поплатишся, й на тебе прийде час!

– Побачимо, як завтра будеш говорити з поліцією!

– Свистіти мені на твою поліцію. Бог дасть, і на неї також прийде свій час.

– Політикою граєшся, москалів ждеш?

– Когось діждемося, кровопивцю! А тобі не довго панувати.

– А-а! Комуніст! Добре, дуже добре. Завтра ти за все будеш відповідати. А тепер нема часу. Вйо-о! – він не звертав з Якимової ниви, а смикнув поводи, щоб поганяти далі. Але Яким знову скочив:

– Марш звідси, я сказав!

– Що ж ти мені зробиш, голодранцю? Хочеш процесуватися?

– Мій процес один! – і Яким, піднявши зі стерні кіл від

копні, замахнувся на Повзонюка.

Кинулись убік коні, відскочив Повзонюк, і кіл переламався об плуг.

– А-а! То ти так… – прошипів Повзонюк. – Завтра ти будеш зі мною говорити в суді.

– То буде завтра, а нині – марш звідси!

Яким сам не знав, звідки в нього набралось стільки сили та рішучості. Повзонюк завернув коней і поплівся на своє поле, сиплячи прокльонами.

* * *

Пізно ввечері повернувся Яким додому. Пропив у корчмі останні гроші з горя. Бродив хміль у голові, але на душі чомусь стало легше. Може, тому, що перший раз у житті сміливо підніс руку на того, перед ким схилявся весь вік? Він не думав уже про поліцію і про суд. У шинку шепнув йому стиха Микола Калиняк, що Польща війну програла. Якимові пригадалися слова Повзонюка: «Що, москалів ждеш?» І він вголос подумав.

– Тепер, напевне, діждуся…

Коли повернувся додому, троє малих дітей спали вже на печі під рядном. Брудні, голодні, заснули без материного подиху, без колискової пісні, без пестощів. Хто приголубить сиріт? Яким їх любить, він радий живого серця їм вкраяти, але пестити не вміє.

Найстарший, Юрчик, сидить у куточку. До нього сягає слабеньке світло каганця, він потихеньку виймає книжечку із-за пазухи й починає читати.

Шелеснув листок.

Яким оглянувся, але, осліплений полум'ям, не побачив нічого і далі втупив очі у весело палаючий огонь у печі. Юрчик забув, що батько може почути, й почав вимовляти слова півголосом.

Яким підійшов до нього і, побачивши книжку в руках дитини, спитав здивовано:

– Це що?

Юрчик розгублено мовчав.

– Що це, питаю?

– Кни… книжечка…

– Звідки?

– Школярі дали…

– А хто читати навчив?

– Сам… від хлопців…

Колись Яким вихопив би книжку з рук дитини й кинув би в піч, – хай не забиває собі голови пустим, а вчиться ґаздувати. Але тепер… тепер Якимові стиснулося до болю серце, з очей капнули дві сльозинки на голову Юрчика.

– Дитинко моя… – прошепотів він здавленим голосом. Хотів просити пробачення в свого малолітнього сина, але сам не знав, за що той повинен був йому прощати.

– Юрчику… Пішлю тебе скоро до школи…

– Таточку!

Та зараз же вогник радості згас в очах дитини.

– А взимі хто дасть постолів? У чім ходити буду?

– Якось воно буде! – сказав Яким багатозначно, пригадавши слова Миколи.

Яким ще спав, коли прийшла поліція. Юрчик збудив його тривожним шепотом:

– Тату!

– Що таке?

– Поліція…

Яким зблід. Він забув про те, що вчора пив у шинку і що говорив йому Микола. Це все було сном, марною втіхою п'яного, а нині життя показує всю свою жорстокість: сьогодні прийшла поліція, сьогодні мститься Повзонюк, а завтра – тюрма. А діти голі останутся під зиму, голодні, без опіки. Він хотів упасти на коліна й просити пощади або кинутись на поліцая і задушити його, хотів накласти на себе руки, щоб не мучитися.

Але нічого не зробив. Поліцай надів йому на руки ланцюжки, замкнув на них ключиком маленький замочок.

– Язда! – крикнув поліцай.

У дверях Яким стрінувся з Пилипом Повзонюком.

З-під навислих брів єхидно сміялися його очі.

Яким плюнув йому в лице. Поліцай ударив Якима прикладом у спину.

* * *

На протилежному березі ріки, біля переправи – якісь два вершники і бричка. Поліцаєві Гартику легко було пізнати уланську форму. Рогатівки зсунулись на потилицю, один втирає піт з чола. Другий кричить, щоб швидше подавали пором.

– Куди панове так спішать? – спитав Гартик, коли пором причалив до берега.

– А пан комендант куди спішить? – молодий улан глянув на арештованого й цинічно засміявся: – Боюсь, що ви поміняєтесь ролями в повітовій тюрмі.

– Не розумію пана…

– В повіті – більшовики!

– Цо пан муві?!

– Як Бога кохам!

Поліцай зблід, у нього затрусилися руки, він не міг витиснути слова з горла.

– Що робити? – прошепотів безпомічно Гартик і благально дивився на військових.

– У Румунію з нами, пане комендант, у Румунію. Там нас жде вже «непереможний» Ридз і пан Мосціцький.

Гартик не роздумував довго. Скочив у бричку, і курява з-під копит та коліс піднеслась слідом за ними.

– На всі чотири вітри! – зареготав Яким, стиснув кулаки,

сіпнув руками, і ланцюжки впали в придорожну пилюку.

* * *

Оре Яким ниву, наспівуючи. Міцно держать руки чепіги плуга, крає леміш пахучу землю скибу за скибою.

Повзонюк почорнів зі злоби й страху. Довго не показувався в село, а тепер поволі починає смілішати, приязно всміхається до людей, низько кланяється Якимові.

«Хитруєш, куме!» – думає Яким, але мовчить. Він знає, що скоро прийде час, щоб звести всі рахунки з Повзонюками.

Вже давно полетіли через вікно школи портрет Пілсудського і кігтистий орел. Юрчик сам кричав їм услід, повторюючи за старшими: «В Румунію, пани, в Румунію!», хоч сам не знав гаразд, що таке Румунія.

А тепер вчиться.

Вже не ховає книжок, білим клубочком котиться зі школи і галасує на всю хату, тикаючи пальцем на великі букви в букварі.

– Тату, тату, дивіться, що ми сьогодні вчили!

Яким дивиться на незрозумілі йому закарлючки, приглядається і всміхається.

Юрчик не знає, чому батько такий дивний.

– Прочитали, тату?

– Прочитав, сину. Аякже… – і так, ніби сам до себе: – Тут

про все написано, Юрчику. Про тебе і про мене, і про нашу земличку. Все тут є, читай, синашу.

Юрчик читає. А Яким і без грамоти знає, що там записана доля його сина, світла, ясна, не та щербата, що не розлучалася з ним з похмурих дитячих літ.

По-братерськи

Ескіз

Розказував мені недавно дядько Яким таке.

…Бувало часом у війну, а фронт був ще далеко, заходив Яким у гості до брата Павла, що мешкав аж за Прутом. Павло рідко приїжджав, хоч і коней мав, бо:

– У тебе, братчику, і для своїх не стає тої кулеші, ти вже краще в мене посидь. Пий, їж, бо ми – рідні.

І Яким їв та пив. Наїдався, щоб і на завтра вистачило.

А часом починав про політику.

– Б'ють, брате, німоту, – шептав Яким.

Павло мовчав. Затягався димом, похмурий, злий.

– То скоро й тут фронти будуть.

– Га, все може бути.

Курили смердючий сколоздрій.

– А якби так колись треба було дітей або й сам від фронту, то вже певно, що до мене, в гори, – пропонував Яким.

– Аякже…

– Тоді вже в мене будеш гостити.

– Та так…

Та й справді скоро загриміло, пішла понад Прутом фронтова лінія. Тоді-то Павло запряг коней у віз, наладував зер-

на, муки, та й столи навіть, посадив наверх дітей і поїхав до Якима в гості. Довго гостював. Спав із жінкою на печі, Яким настелив на землі соломи й ночував там зі своїми. Бо одна хатина.

Їв Павло Якимову кулешу, а свою пшеницю приберігав на чорну годину.

А потім фронт посунувся в гори. Тоді Павло забрав своє добро та й попрощався з Якимом.

– Дякувать, брате, хай Бог заплатить. Якби колись що до чого, то я вже тобі по-братерськи…

А в горах довго гуло зловісно. То ближче, то дальше, то знов зовсім близько лизали вечорами заграви небо.

Не спали червневі ночі. Одного дня появились у селі червоноармійці. Сказали вибиратись всім за Прут, подалі від фронту.

Зібрав Яким добро в бесаги,[1] завдав жінці на плечі клунок, дітей – наперед себе, та й за Прут подалися.

Павла не було дома. Мабуть, косив. Посідали в хаті на ослінчику та й ждали господаря.

Прийшов увечері.

– Таке-то, Павле, як видиш… сталося. Німці і мадьяри, чорт би їх побрав, та й ми, як видиш…

– Та виджу. Не повилазило.

Павло сидів за столом похмурий і курив сколоздрій. Якимові дуже хотілося затягнутись, але свого не мав, а просити

---

[1] Клунки.

не смів.

Прийшла братова, добрий вечір сказала і щось сердито поралася коло кухні.

Павлові діти постояли напроти Якимових, штурхнули одне одного, ніби для забави, але забави не виходило. Потихеньку одне за одним залізли на піч куняти.

Павло мовчав.

– То скоро тота вечеря буде? – гримнув потім.

Жінка не відповідала. Яким зі своєю та з дітьми мовчки сиділи на ослінчику.

Яким вирішив хоч що-небудь заговорити.

– То ти косив нині, Павле?

– Та косив.

Бриніли сонні мухи під стелею, на печі блимав каганчик і шаруділи таргани в запічку.

Яким глянув на жінку. Вона не сміла підняти очей, бо було соромно. Сама не знала, за кого: чи за себе з Якимом, чи за неповні добра бесаги, чи за Павла перед невинними дитячими очима, що мовчки зиркали із-за її подолка.

Але Яким вперто дивився на жінку. Тоді вона кивнула головою. Він ласкаво всміхнувся, ніби в подяку за те, що вона без слів так добре його розуміє.

Одночасно їх руки потяглись за клунками. Яким кашлянув, підвівся.

– Ми… то лиш клунки десь до сіней…

– Вечеря зараз буде, братова.

– А я… та ми зараз… – І тихо вийшла з хати. Яким йшов попереду, за ним жінка, а ззаду тюпали босоногі Василько з Марійкою.

– Чайка не возить, Якиме.

– Вбрід підемо.

А за Прутом з боку Карпат котився гул і стогнала земля. Було дуже темно, тільки зелені та червоні ракети час від часу освітлювали дорогу біженцям, що крадькома повертались до рідної хати…

Батько

Це було в ресторані на вокзалі.

Дід Панас хотів повечеряти. Довго не зважувався заходити з бесагами, бо там грала музика, а за столами сиділо, як він думав, саме начальство. Але треба було щось теплого з'їсти. Зняв капелюха й поклонився швейцарові.

– Можна?

Тоді зайшов.

Роздивлявся, де б сісти. Коли почув, що хтось його кличе. Це старий знайомий – Марко. Колись разом на сплавах працювали. Втішно було його побачити через багато років.

Пили пиво з нагоди зустрічі.

Марко розпитував про життя, Панас скупо відповідав.

– А як діти?

– Одна була, Оленка, та й то…

– ?

– Поїхала вчитися до Львова. А тут війна. Довідався від людей, що німці забрали на роботи. Так і не вернулась.

Пиво випили, а до котлет не доторкались.

Панас витяг люльку.

– Кури цигарки.

– Це можна.

Марко знову замовив пива.

– А може ще повернутись. Отак часом нема, нема, та й

диви…

– Та де там…

– А все може бути.

Обидва не вірили, але обом хотілося так говорити.

– Десь у Коломиї, – це вже Панас, – вернувся отак син до батька. Через дванадцять років, а вернувся.

– А я що кажу.

– Той, говорили, мав лише п’ять років, як пропав.

– А твоя?

Дід Панас задумався, пригадував.

– Тепер була б така, як ця, – показав на молоду жінку за сусіднім столиком. На хвилину зупинив теплий погляд на її вродливому обличчі. Потім вийняв з бесаг пляшку. – Я їду від сестри, а вона мені цієї слив’янки на дорогу.

– То повіз би додому.

– Не маю нікого, одні стіни…

Розливав у чарки і – по скатерті.

– Якби отак вернулась, то скликав би все село і напоїв би до безпам’яті.

– Пийте, куме.

– Дай Боже…

Дід Панас думав, яке-то було б свято, якби Оленка повернулась. Питав, скільки дітей у Марка. Аж четверо, дякувати Богу.

– А в мене була одна, як палець… Пийте, куме, – припрошував, як у себе дома на празнику. – Та й така файна була,

як ця…

Жінка всміхнулася, а Панас думав, що це до нього, і тому через стіл поклонився. Вона здивовано знизала плечима і щось прошепотіла до свого сусіда.

Панас говорив чи, може, тільки думав:

– Я лиш одне їй наказував: учися та й учися. У школі її завше хвалили. А книжки такі мудрі читала, що я з них нічого не розумів.

Наливав чарку за чаркою і пив. Не чув навіть, коли Марко розплатився й пішов до поїзда.

«А якби отак це була Оленка? Попросив би-м її за стіл та й спитав, чи пам'ятає свого тата. Або ні. За всі гроші, що тут має, купив би їй хустину».

Вже не пив, а тільки дивився на молоду жінку й уявляв, що це його донечка.

Отже, подарував би їй хустину. Та що – хустина! Вона, напевно, і не носить хусток. Бо ж у місті виросла. Але він нічого більше не міг би сьогодні їй купити. Таку в пасочки, з довгими тороками бачив на вокзалі в ларку. От візьме та й купить. Складе гарненько, підійде до столика і скаже: «Не знаю, чия ви, але в мене була така Оленка, то візьміть собі». Та й усе.

Починав вірити, що буде так: вона дуже здивується, потім схопиться з-за столу й скрикне:

«Таточку!»

Тоді він забере її додому. Скличе все село і справить таке

свято, якого ще ніхто не бачив.

А молода жінка дивилася на нього. Дідові Панасові здавалося, що навіть дуже пильно дивиться, ніби впізнає. Що таке? В очах почало прояснюватися від хмелю, й Панас побачив на її обличчі прикмети своєї дочки: так само посередині волосся проділ, ямочка на бороді… Хотів схопитися й крикнути: «Це я, я, батько!» Але не смів, не був певний, що це Оленка. Найкраще буде зробити так, як задумав. І то вже.

Хитаючись, бо від слив'янки шуміло в голові, вийшов у вестибюль. Підійшов до ларка. Купив – таку в пасочки з довгими тороками. Вертався швидко, спотикаючись на чиїсь клунки. Але за столом нікого не було. Цього не ждав Панас. Це ніби хтось останню дошку витягнув з-під нього на хисткому мості, ніби з грудей хтось вийняв серце й щось холодне поклав замість нього.

Знав: не було тут Оленки, тож не було й жалю. Тільки в грудях гуляла порожнеча після останньої ілюзії.

У руках – хустина. Це все, що залишилось для нього. Хіба ще одна сльозина з усього його багатства блиснула, горошинкою скотилася по сивому щетинистому обличчю, та й вона загубилась солоним присмаком у куточку вуст.

1957

Грицьків Новий рік

Образок

Сніг спочатку маленькими, як комашня, а дедалі більшими і врешті лапатими клаптями ліпив Грицькові в обличчя.

Дороги не стало видно, весь світ злився в якесь безкрає, темно-біляве море. Зупинився, помахав руками, щоб зігрітись. Праворуч чорнів грубими стволами буковий ліс, ліворуч – сіра темрява.

Човпав далі снігом і пригадував собі незвичайний сьогоднішній день. Ще вчора Ганнусенька Дмитришина позичила йому червоного галстука. Вона – четвертокласниця, на новорічне свято може й киптар надіти, а він один з першого класу прийде, як справжній піонер.

Вранці Грицько прокинувся від дуже білого світла. Глянув у вікно – весь садок, мов у яблуневому цвіті. Навпоперек – заячі сліди. Зірвався, хлюпнув у лице прогрітою водою з діжки, втерся рушником, швидко випорожнив кухлик молока і наспіх одягнувся в кожушок.

– Я вже пішов, мамо.

Біг дорогою зигзагом від рова до рова, залишаючи перші сліди на снігу. Від хати голови сільради аж до дороги провисла мало що не до землі покрита колючим інеєм антена.

«Казав тато, що коли такий іній, то врожай буде добрий», – подумав Грицько. Постояв хвилину, завагався. Хотілось струсити іній, щоб дріт не обірвався, та й жаль було робити шкоду урожаєві. Як обірветься дріт, то не буде говорити радіо, як стрясе іній, може не вродити жито.

Потряс тичкою, і маленькі шпильки інею посипались на землю.

– Ще б спав! – гукнула за його спиною прибиральниця школи Настя. – Бродить зранку чогось по снігу.

– Вуйно Насте, а у вас є корова?

– Ну, то й що?

– То вона сьогодні вночі буде говорити?

– Хто це тобі казав?

– Тато. Ну, буде?

– А ти піди та й послухай.

Гайвороння з криком пролетіло над головою.

– Якби я мав рушницю, то всіх би їх перестріляв! – і Грицько покотився, як клубок, по дорозі.

– У-у! У-у-у!

Здоганяв чиїсь сани.

– Стійте, вуйку, стійте! – кричав на весь голос.

– Чого, загубилося щось?

– Стійте!

Замівши круто півдороги, коні зупинились.

– Вуйку! – відхекувався Грицько. – А підвезіть!

– Іди геть, шибенику! – розсердився дядько і цвьохнув ба-

тогом. – Орися он хвора, по лікаря їду… – і рвонув коней.

Грицькові стало раптом гірко. Це ж батько тієї Орисі, що сидить з ним на одній парті. Згадав – і тьохнуло в грудях. І Грицька ніщо вже не тішило: ані білий сніг, ні заячі сліди по городах, ні намиста інею на гілках.

Але в школі смуток трохи розвіявся. Там стояла прибрана ялинка, блищали на ній іграшки, і свічки були прикріплені на гілках напоготові. Грицькові аж дух запирало від нетерплячки побачити, як то буде виглядати ялинка, коли в класі стане темно, а свічки засвітяться. А він продекламує «У лісі, ой, у темному» і чим голосніше, тим буде краще. Та знову йому пригадалась Орися. І знову відлетіла радість.

Прийшов учитель Іван Юхимович.

– Ти вже на ялинку, Грицьку? – спитав він привітно.

– Вже.

– Рано дуже. Але нічого, будеш мені допомагати.

І Грицько незчувся, як повечоріло. Стругав смеречину, тикав гілки за портрети, різав ножицями лубкий папір на великі квадрати.

– А це нащо?

– Побачиш, Грицьку.

Іван Юхимович відкрив паперовий мішок, повний пакуночків з цукерками й печенням.

– Гі-і-і, – заіскрились очі у Грицька.

– А це подарунки Діда Мороза. Кортить побачити? Що ж, бери тепер, щоб слинка не текла. Грицько несміливо взяв

подарунок і подякував. Та щось у маленькому серці захлюпотіло й теплом розлилося в грудях. Орися дуже хвора й на вечорі не буде, і подарунка не дістане, йому стало дуже жаль Орисі. Загорнув пакуночок і задумався.

Надворі смеркало. Густішало повітря. Кричало гайворонння на сніговицю. До школи почали сходитися батьки і діти. Грицько спробував повторити слова вірша, але перед очима стояла Орися. Така червона від гарячки, а мама плаче…

Діти вже прибирались до хороводу. Зараз погасять світло й засвітять ялинку. Хтось прикручував гніт у лампі.

Грицько аж зморщив чоло. Кинувся до вікна – там уже колихалася над снігом темрява, кинувся з коридору в клас – там горіла вогнями ялинка, й розтоплене золото капало з неї на підлогу. Так гарно, а Орисі нема. Билося серце, як спіймана пташка.

Повернувся і шурхнув надвір. Холод і темрява хвилею вдарили в обличчя.

Страшно…

На шиї галстук, мов мак. «А ти, Грицьку, вже піонер, – скаже Орися. – Піонер, а боїться».

Та де там боїться, тільки то далеко, а він має декламувати вірша.

Та й що Іван Юхимович скаже?

А хіба то далеко? Через царину на одній нозі. Фі-і! А Орися бідна засміється і їй стане відразу легше. А батько Орисин скаже: «То ти таки чемний хлопчик». Грицько тоді від-

повість: «Бо я піонер. Дивіться на галстук, коли не вірите».

І, натиснувши шапку, Грицько помчався щодуху, міцно тримаючи під пахвою пакуночок з цукерками.

На царині свистів по заметах колючий вітер. Грицько біг навпростець, бо дороги й так не було. Раптом зупинився.

– А що, як батько Орисин знову розсердиться і скаже: «Що тобі до моєї Орисі, шибенику?» Тоді Грицько відповість: «А я, вуйку, не до вас. Я Орисі цукерок приніс, бо в нас Новий рік і всім дають подарунки. А ви, як хочете, візьміть одну та й не кричіть».

І далі почовпав снігом. Ще один ярок пройти, а там уже близько. Але чомусь ярка нема. Йшов, перевалюючись з боку на бік.

Враз – шу-ф-ф! – і повний рот снігу, й нема чим дихати. Грицько пірнув у замет, як у пір'я. Опинився аж на дні балки. Обтрушувався, віддихувався і… ахнув. Пакуночка не було. Пробував шукати, розгрібав руками сніг, у нього заклякли пальці, в рукави набилося снігу, але де там! – пакуночка не було. Грицько гірко заплакав. А Орисина хата здалеку дивилася на нього своїми вікнами, як двома великими очима. Весь у снігу, мокрий і втомлений, ледве вибрався на гору. Нерішуче стояв під хатою і думав, як зайти і що сказати.

Але рипнули важкі оббиті двері і з них виглянула кошлата сива голова.

– Що за мара чапає? – пильно дивився старий на малу постать, подібну на живу снігову бабу.

– Я Грицько Герасимів. Орисі хотів цукерок принести, але загуби-и-в.

– Ану, живо до хати!

– Але я ще… вірша маю в школі казати… – ледве белькотів посинілий від холоду Грицько, та старий потягнув його за руку й замкнув двері.

У хаті на столі красувалась маленька ялиночка, Орися бліда лежала на ліжку і приязно посміхалася до Грицька.

– Я подарунок ніс тобі, Орисю, але загубив у яру. Як сніг розтане, то ми знайдемо.

Та раптом Грицько сунув руку в кишеню і зрадів: там були цукерки. Він забрав їх у жменю і простяг Орисі.

– Бери, це в мене залишилося.

Мати Орисина сушила над піччю мокрий Грицьків одяг, а батько збирався на село до Герасима повідомити, де його «парубок» ночує. Грицько сидів на ліжку біля Орисі, робив їй півників з паперу й не жалів уже ні за цукерками, ні за новорічним вечором, ні за тим, що ніхто не почує, як він гарно декламує вірша.

На порозі

Володька в цьому році помітно змінився. Це завважили спочатку вчителі, а потім і однокласники. Максим Іванович, директор, не без гордості зазначив на педраді, що зміна в поведінці Володі Зайця – результат його копіткої праці. Старенька вчителька Олена Григорівна вбачала зовсім інші причини, але мовчала, тільки часом заперечливо похитувала головою. Максим Іванович терпіти не міг заперечень, сумнівів.

– Так, саме так, шановна Олено Григорівно. Ви не хитайте головою. У позаминулому році він був у Козубенка. Вилітали шибки, а на цвяшки, вбиті в парти і стільці, сідали не тільки учні, а й сам Іван Іванович деколи приземлявся. У минулому році, у восьмому класі, він був у вас. Виключали? Виключали. Приймали? Приймали. І знову виключали.

– Я, Максиме Івановичу, ніколи не була за те, щоб виключати. Він здібний учень. Це вже, дозвольте сказати, ви…

– Та-ак! Дозвольте сказати! Дозвольте сказати, що ви тільки й знали – обороняти. А що зробили конкретно? У цьому році я особисто ним зайнявся. І от – результати.

Але Олена Григорівна далі ледь помітно похитувала головою, і тепла усмішка, як при згадці про дорослого сина, поглиблювала старечі зморшки на її обличчі.

Деякі однокласники були явно незадоволені Володькою. Ще півроку тому вони вважали його своїм ватажком. Досить

було йому кивнути пальцем, як вони готові були до чергового бешкету. Або виходили на вулицю, ставали гуртом і показували пальцями вгору, поки довкола не збирався натовп, або влаштовували чергу біля якогось магазину, протягали тоненький дріт перед класними дверима, а то й набивали в парти цвяшків. А тепер ні Юркові, ні Василькові не вдавалися пустощі. Спочатку думали, що Володька захворів. Але ж ні, він був здоровий і ріс з кожним днем, а на його обличчі прозирала серйозність разом з темним пухом під носом. Тоді вирішили: зазнався.

І від цього Володі було прикро. Він сам не знав, чому йому відхотілося пустувати. І взагалі, багато дечого не міг зрозуміти. То голос почав йому зриватися, то появився раптом бас, а на обличчі почав рости мох. Йому ще деколи хотілося когось ущипнути або підставити ногу якійсь дівчинці, іноді насилу стримував себе від непереможного бажання штурхнути на вулиці поважну жінку, але щось невблаганне, нове, незнане, не дозволяло йому цього зробити.

А товариші, ті самі нерозлучні Юрко й Василько, почали триматись осторонь. Дуже гірко було Володі. Врешті замкнувся він сам у собі. Та ще якось побачили його хлопці з восьмикласницею Олею Побігущою в кіно!

Це сталося зовсім випадково. Володька стояв у черзі за квитками. Коли вже підходив до віконця, побачив, що в самому кінці черги стоїть Оля. Він просто пожалів її і взяв два квитки. Підійшов, привітався.

– Я взяв тобі… – він відірвав один квиток і подав Олі.

– Дякую, – зраділа та і вийшла з черги.

Володя в цю хвилину помітив, що в Олі сині очі. Хотів відповісти на подяку, та з горла видобулося щось зовсім невиразне, і він тільки махнув рукою.

Оля простягнула руку за квитком, але раптом опустила. Володі виступив піт на чоло. «Не хоче брати тому, що я Заєць», – подумав і вже хотів піти, коли Оля:

– Я забула, я ж з Галкою.

– А-а… Не знав я. Ну, то візьми два.

– А ти?

– Та я завтра… – і відвернувся.

Це бачили Юрко й Василько. Вони добирались до каси без черги.

– Олі віддав, кавалер! А нам не хотів узяти, – кинули йому вслід.

Володьку – як окропом. Повернувся і схопив Юрка за оборки. Той перелякано дивився на товариша і, щоб злагіднити гнів небезпечного противника, почав виправдовуватись:

– Та це я так, пожартував, пусти…

– Гляди!.. І стань в чергу.

– Тю-у, який! Ти ж сам ніколи не стояв!

Василько кудись зник, не хотів зв'язуватися з Володькою. Володя відштовхнув Юрка, повернувся й зустрівся поглядом з Олею. По її очах було видно, що вона задоволена поведін-

кою Володі. Але він був вкрай збентежений і цього не помітив.

– Чого стоїш? – буркнув. – Ну, піди, розкажи, що я знову заводжу бійки коло кінотеатрів!

У відповідь Оля подала йому квиток.

– Візьми один, Галя не йде.

Він узяв і швидко відійшов.

У кінозалі сиділи разом. Володька крадькома зиркав на рівний носик сусідки й думав, про що заговорити. Погляд його зупинявся кожен раз на пухнастому її кучерикові біля рожевої мочки вуха, і це заважало йому почати розмову. Ззаду доносився шепіт Юрка й Василька:

– Сидять обоє, диви! Хи-хи-хи…

– Парочка.

Оля – як на жаринках. Володя теж почував себе не краще. Що там було на екрані, вони не могли б докладно розказати. Та й між собою – ні слова. Так якось незручно. Володя аж прів від думки, як він повинен повестися після кіно: чи провести Олю додому, чи сказати «на добраніч» і піти. Але не сталося ні одне, ні друге. Бо коли виходили, Оля раптом зникла в натовпі. Й Володя полегшено зітхнув.

А на другий день усі немов змовились у класі. Коли в очі з ким – лукаві посмішки, коли ж обернеться – шепіт. І виразно виділяються слова: Оля… кавалер… страшна любов.

Володі було образливо. Хотілося повернутись і дати ляпаса першому-ліпшому, хто шепочеться. Але стримався. По-

думав, що на це сказали б інші. Зловив себе на тому, що думав саме про Олю. І від цього стало приємно. Сміливо й гордо глянув на товаришів. А вони, побачивши, що від збентеження нема вже й сліду на обличчі Володьки, переможені, опустили очі.

Відтепер у Володі появилися іншого роду розваги. Кожного дня він приходив до школи раніше за всіх і вистоював у коридорі до першого дзвінка. Проходжувався біля стінгазети або старанно перечитував плакати, немов вивчав кожну окрему букву. Зрештою, за якийсь час він знав напам'ять майже всі статті стінгазети, всі написи на фотомонтажах, а букви на плакатах набирали чимраз більше ознак живих істот.

Під час таких занять Володя намагався нікого не помічати. Проте не міг не привітатися з Оленою Григорівною. Це, мабуть, тому, що вона дуже поволі піднімалася сходами нагору. А може, тому, що на її зморщених щоках завжди спочивала добродушна посмішка, а очі були зігріті теплом.

Часто з нею разом або перед її приходом піднімалась угору невисока щупленька дівчинка. В поясі пальцями обхопив би, а темно-каштанові товсті коси ледве вкладались на її голівці. З нею також вітався Володька. Вона відповідала кивком голови й швидко бігла в клас. Коли ж їх ішло дві або більше, вона не дивилася в бік Володі й робила незадоволену гримасу у відповідь на багатозначні натяки й жести своїх подруг. Тоді Володька насуплював брови, стискав губи так

міцно, що на бороді виступала ямочка, й заходив до класу.

Так минав час.

Аж одного дня сталось таке, чого не чекали ні учні, ні вчителі, ні сам Максим Іванович.

Володька за щось (ніхто не знає, за що!) потрапив у міліцію, де пробув цілу ніч. Поки ця справа вияснялась у кабінеті директора, звістка блискавкою облетіла школу. Навіть учні молодших класів перешіптувались: Заєць сидів під арештом, його виключать – і різні варіанти причин – за хуліганство, а вірніше всього, за крадіжку на базарі.

Перед канцелярією – стривожені учні. Звідти вийшла заклопотана Олена Григорівна. В кабінеті перед похмурим директором стояв Володя Заєць. Чорний чуб розсипався на чолі, темні очі спинились на ніжці стола.

Максим Іванович суворо й холодно, як безпристрасний суддя, дивиться на Володьку з-під зсунутих на ніс окулярів. У його очах – щось подібне на докір і зневагу до невдячного годованця. Володя відчував це і бажав, щоб швидше все закінчилось.

– Ну, то розповідай, Заєць, як ти вчора потрапив у міліцію, – з ноткою злості в голосі – директор.

Володя мовчав.

Максим Іванович ще і ще раз повторив питання, але відповіді не почув.

– Слухай, Володю, – вже трохи м’якше, – ти мусиш розповісти. Що робив учора в оранжереях парку?

Володя здригнувся, але далі мовчав. Тільки загадкова усмішка на мить торкнулася уст і відразу згасла. Ні, він не скаже ні слова.

Йому яскраво пригадалася вчорашня неприємність, і в темних очах майнула та сама дивна посмішка.

У всьому винна подруга Олі – Галя. Три дні тому після уроків вона підбігла до Володі й під великим секретом сказала, що незабаром, тобто сьогодні, в Олі день народження (п'ятнадцять років!), що батько дозволяє їй забавитися зі своїми товаришами і що Оля хоче запросити Володю, тільки сама соромиться. Володя розтав від щастя, вдячно стиснув Галі руку й бігом помчав додому.

Дома зосередився: як йому бути, з чим прийти? І тут відразу – перешкоди. Увечері прийшла з роботи мама й послала Володю до сусідки Тоні позичити грошей. Стало ясно, що йому тепер не дістанеться ні карбованця від мами. Він почав переглядати всі свої книжки, але жодної годящої не знайшов: усі старі, з погнутими обкладинками. Володя тоді придумав інше. Намалює орнамент, він уміє малювати, а під ним напише вірша. На другий день орнамент був готовий, та нічого не виходило з віршем. Ще промучився один день, але, крім рядка «Питні оди вийшли з моди», далі не пішло.

Хлопцеві недалеко було до розпуки. Вчора зустрівся з Олею у коридорі. Червона, як півонія, пробігла вона мимо нього і тільки у дверях класу оглянулася. Хитнула запитуюче головою, що мало означати: «Прийдеш?» Володька відповів

кивком: «Прийду».

І він рішився на відчайдушний крок.

Пізно ввечері крався у парку до теплиць. Сторож дрімав, а через скляні двері виднілись освітлені неоновими лампами червоні й кремові троянди. Тільки три зірве, хіба це крадіжка?

Тихо рипнув поміст – Володька затамував подих, притулившись до стіни. Сторож спав. Ступив ще один крок. І раптом щось брязнуло, щось упало і з дзенькотом покотилося по підлозі. Скрикнув сторож, кинувся Володя до виходу, збив старого з ніг і – втікати. Але старий тюпав за ним і кричав щосили. Володька мав надію втекти, та ба! При виході з парку загородила йому дорогу кремезна постать у міліцейському кашкеті й наказала льодовим голосом:

– Стій! Ваші документи?

…Максим Іванович почав уже виходити з рівноваги. Грюкнув кулаком по столу й крикнув:

– Останній раз питаю: що робив учора в теплицях?

– Не можу цього сказати, Максиме Івановичу.

– Тоді прощайся раз назавжди зі школою. Тобі місце в трудовій колонії!

Володьку здушили сльози. Те, що сказав директор, здалось йому неймовірним. Перед очима постала постать матері – вдови, яка завжди перед зарплатою позичає грошей у сусідки Тоні. Сердито витер кулаком непрошені сльози.

– Можеш іти, – сказав останнє слово директор.

Але тут відчинилися двері, в канцелярію вбігла Оля. За нею увійшла Олена Григорівна.

– Хто дозволяв заходити? – гримнув на Олю Максим Іванович.

Оля сміливо підійшла до столу й стала поруч з Володею.

– Це я винна. Це мені на день народження хотів Володя принести квіти.

На хвилину стало дуже тихо. Тільки Олена Григорівна стримано посміхалася, а в її очах світилась материнська ніжність.

Оля важко дихала від хвилювання, поклавши долоню на груди.

Володя розгублено дивився на присутніх і врешті зупинив свій погляд на розчервонілому обличчі Олі. Максим Іванович хотів було щось сказати, коли враз зауважив, що перед ним стоять не діти. І це відкриття його збентежило.

…Буває часто: якась мелодія нагадує давно забуте, тепле, хороше. Буває, що усміхнене обличчя незнайомої людини розігріває зачерствіле серце. Трапляється – дві тіні серед густого листя бузку будять далекі спогади, припорошені пилом часу.

А Максим Іванович теж колись був молодий. Перед ним стояли хлопець і дівчина, які тільки що ступили на поріг юності. Позаздривши цій щасливій і такій короткій, єдиній хвилині у житті, суворий директор несподівано для себе самого полагіднішав.

– Гаразд, можете йти…
І він почав набирати номер відділку міліції.

1958

Кленовий віночок

Завадович не любив, коли його будили в неділю після обіду.

– Зіно, донечко, там дзвонить хтось, – покликав, але ніхто не обізвався. – Ах, її немає… Маню, чуєш, Маню! О Боже. Всі сплять.

Дзвінок продеренчав ще раз, загавкали собаки. Завадович незадоволено кректав, піднімаючись з ліжка. Одягнув піжаму, ступив у пантофлі й почвалав до дверей.

На східцях біля входу стояв і помітно хвилювався молодий мужчина. Передихнув і підняв руку, щоб натиснути востаннє на кнопку дзвінка, коли почулись чиїсь повільні кроки, хтось шикнув на собак і скреготнув ключем. У дверях показалась лисина і чисто виголене обличчя немолодої людини.

– Вам кого?

– Я товариш Зіни.

– Хм… Не пригадую, – приглядався Завадович до худорлявого високого чоловіка в чорному кітелі з золотими дубовими листочками на комірі.

– Не пізнаєте, бачу. Я ж Антін, Семенюк.

– А-а… Тоді… тоді прошу. Тільки… тільки Зіни немає. До державних готується. Завтра здає останній екзамен.

На устах Антона сковзнула радість. Хотілося відразу за-

питати про все: як здала попередні екзамени, куди дістала призначення на роботу, але заспане обличчя Завадовича зі слідами мережаної подушки на щоці і холодний погляд зупинили його.

– Тоді я, може… завтра після екзаменів зайду. Щоб не перешкоджати.

– Та ви заходьте…

Менший пес не переставав брехати, другий – гладкий, з відрубаним хвостом підстрибував і лащився. Антін сів у крісло. В душі дивувався, як це Завадович так добре тримається. Не постарів, не зморщився. Такий самий, як був ще тоді, коли працював директором шестикласної школи і тлумачив дітям, що Пілсудський виграв Першу світову війну. Чомусь пригадалося саме це, і добродушність враз зникла з обличчя Антона.

– Якими вітрами? – почав розмову Завадович.

– Просто з тайги. Відпрацював після технікуму три роки, а тепер…

Завадович кахикнув.

– Ну, ну, а тепер?

– А тепер таки в Підберізьке лісництво.

– Так, так. Це добре. Повертатись у рідне село, так би мовити, в середовище, з якого вийшов – це благородно. Так… так… Повертайтесь, щасти вам Боже.

Антона пересмикнуло. Щось фальшиве й недоброзичливе відчув у голосі Завадовича. Він знав давно: Завадович його

не любить. Здавна не любить.

…Колись, ще в четвертому класі… Клас комбінований. Молодші «другаки» прислухаються до відповідей старших, раді з них кепкувати. А він ніяк не розумів заплутаного польського речення: «Свєнти Ян шедл пшез ляс і одмавял пацєжи».[2] Антін переклав: «Святий Іван йшов через ліс і гнав пацята». Клас гримнув реготом. Сміявся і Завадович. Сміялися тільки його губи і два ряди золотих зубів, а очі були холодні, недобрі. Роздався тріск. Антін присів від болю, шматок лінійки відлетів до вікна. І раптом сталося таке, чого ніхто не чекав. Маленька Зіночка, що вчилась у другому класі, прискочила до батька, вирвала з рук переламану лінійку й викинула через вікно. Обурені оченята гнівно дивилися на збентеженого батька.

Відтоді душа Антона немов роздвоїлася. Завадовича ненавидів, а на його донечку крадькома поглядав і чомусь червонів. Часом йому хотілося сказати їй щось хороше, але не міг. Бо вона дочка Завадовича.

…Пам'ятає той незабутній вересень. Він ще не бачив червоноармійців, але учні зійшлися до школи й гомоніли, що панська Польща вже небіжка. Зіна до школи не прийшла. Не було й директора школи Завадовича. Глуха злоба заворушилась у серці Антона.

– За Польщею плачуть, – вирішив. І Антонові забажалося чимсь дошкулити їм сьогодні. Зірвав зі стіни криводзьобого

---

[2] Святий Ян йшов через ліс і молився.

орла й подався з ним до хати Завадовича. Довго ходив біля воріт, вичікуючи. Врешті побачив на подвір'ї Зіну. Покликав.

– Вашу Польщу дідько взяв, ти чула? Тепер твому татові дадуть за шляхту загродову!

– Мій татко зовсім не поляк, – промовила пошепки, не підводячи очей.

– Перекінчик! Перекінчик! Гаврила Безпалького до криміналу запакував! На тобі вашого орла. Повісь у хаті і молись тепер до нього.

Зіна гірко заплакала. Повернулась і миттю побігла в садок. Антін опустив орла. Стало соромно, гірко. Що вона винна? Хай би вже старому так… а то… Хвилинку постояв, повагався і враз погнався слідом за Зінкою. Догнав, схопив за руку і зніяковів. На нього дивились очі, голубі, як умите дощем небо, – тужливо, докірливо.

– Ходи до школи.

– Справді? – блиснув радістю її погляд. – А мене там не будуть бити?

– Ні, – запевнив Антін.

У ту ж мить хтось шарпнув його за плече.

– Забирайся геть! – гаркнув над вухом Завадович.

Антін стрепенувся, але вперше в житті відчув у собі сміливість і з ненавистю поглянув на учителя.

– Мені ся не хоче! – крикнув. До Зіни: – А ти приходь до школи, ніхто тобі нічого не скаже. – І з незалежним виглядом

пройшов біля Завадовича, презирливо чвиркнувши крізь зуби.

…Антін ходив до десятого класу, Зіна – до восьмого. Саме в той час батько Антонів відміряв Завадовичеві учительську присадибу, а п'ятнадцять моргів записав у колгосп…

Так, Антін знав, що Завадович його ненавидить. І все-таки переступив поріг цієї хати.

– Я також думаю, що це непогано, – промовив після короткої мовчанки. – Може, й Зіна забажає в рідне село?

Завадович стиснув зуби.

– Треба думати логічно. Ви ж знаєте, що ми давно звідти перебрались.

– Так, так. Пам'ятаю. У час колективізації. – І знову глянув гострим поглядом на малі, заплилі очі Завадовича. – А ви непогано влаштувалися, бачу.

– Дякувати Богу. Лаборантом в університеті.

Мовчанка.

– Значить, прийшли провідати старого учителя.

Антін нахмурив чоло.

– Зіну прийшов провідати.

– Якже, шкільні товариші… Тільки не знаю, чи вам доведеться з нею зустрітися. Маню, чуєш, Маню! (З кухні обізвався жіночий голос.) Чи не завтра в Остапа іменини? Так? Який жаль, – розвів руками Завадович. – Вона, напевно, піде до нього. Напевно.

В Антона кров прилила до обличчя.

– Так!.. А що це за Остап, якщо можна спитати?

– Ага, я навіть не сказав, – солодкаво заговорив Завадович. – Правда, ви не в курсі справ. Наречений, наречений нашої Зіночки. Інженер, прекрасна партія. Може, й ви загостите на весілля, ми повідомимо, – і єхидно залюбувався поблідлим обличчям гостя.

– Б…брехня! Підла брехня! – зірвався Антін. Рвучко вийняв з кишені листа і кинув ним в обличчя Завадовичеві. – Читайте, що вона писала місяць тому!

Збентежений господар швидко опам'ятався. Зім'яв листа, жбурнув його в кут і гримнув кулаком по столу.

– Правда! Правда, добродію. А ви як гадали? На село дичіти? Вона в аспірантуру здаватиме, у неї вища освіта, а ви… ви з лісу вийшли, у ліс і вертайтесь. Щасливої доріжки!

Хтось подзвонив, загавкали собаки.

– Напевно, Остап, – кинулась з другої кімнати господиня.

До кімнати ввійшов кучерявий юнак з ріденькими бакенбардами й тоненькими вусиками. Віддавав з порога низький поклін господарям.

– Добридень, професоре, добридень! Цілую ручки, добродійко. Я сюди і назад… – Глянув скоса на Антона. – У нас, тобто в мене, завтра пікнік, іменини. Зіна знає, Зіна йде. Я вас, панство, прошу. Не відмовте.

Він викручувався, розкланювався, довго прощався з господинею в передпокої.

В Антона потемніло в очах.

– Панство… Свинство, – процідив крізь зуби і, не помічаючи нікого, вийшов.

* * *

Другого дня Зіна здавала останній екзамен. У скверику перед університетом ждали її батько, мати і Остап з букетом троянд.

– Все повинно йти добре, – Завадович нервово потирав руки. – Я говорив з Денисом Лукичем, все в порядку. Він же приймає екзамен.

– Але ж її вже рекомендували, Владку. Значить…

– Значить, значить! От здасть на трійку, то про аспірантуру нема мови.

– Бійтесь Бога, – втрутився Остап, – як можна таке говорити? Зіна така здібна, розсудлива… О, ні! Зрештою, чого журитися? Ви тільки знаєте аспірантуру.

– А що інше, що інше? – з відчаєм прошепотіла Завадович. – Якби десь тут на роботу, то хай би, але ви знаєте: глухі села, без транспорту… Жах!

– У нас на заводі знайдеться місце. В лабораторії. Якраз хіміка потрібно. Доручіть цю справу мені.

У цей час Зіна відповідала на останнє питання. Голова комісії, професор, з кислою міною слухав відповідь. Зіну це бентежило. Денис Лукич підбадьорююче кивав головою.

– Тепер ще одно питання, – звернувся голова. – Скажіть, будь ласка, у вас було коли-небудь таке, сказати б, гаряче бажання працювати науково?

– А чому ви так питаєте?

– Чому? Як вам сказати. Ви хороша студентка, відповідь ваша була непогана, але мені здається… я знайомився з вашою дипломною… що студента Калишенка доцільніше було б рекомендувати…

Зіна до сліз почервоніла.

– Так у чому ж справа? Хіба я набивалася? Ви самі…

– Ні, ні… Я про вас мало знав. Це, от… Денис Лукич дуже настоював.

Зіна підняла голову. Енергійно відкинула товсту русяву косу. В синіх очах майнула іскорка гніву й образи. Кругле личко пашіло рум'янцем обурення. Вже без сліз подивилася на професора. Згадала часті візити Дениса Лукича в їх дім, надто прихильні висловлювання батька про нього… Протекція! Який сором! Як це гидко!..

Втомлена, розчервоніла й рішуча підійшла до скверика. Хвилинна мовчанка. Замість полегшеного віддиху і радісної звістки, кинула холодне:

– Я здала, йдіть додому. Прийду о дев'ятій.

Завадович здивовано глянув на дружину. Остап кинувся за Зіною.

– Ах, відчепіться, ради бога. Чого вам треба? – сказала так різко, що Остап оторопів. Такого тону від Зіни ще не чув.

Не міг, правда, ніколи признатися, навіть самому собі, що Зіна ставиться до нього прихильно. Але ж завжди була ввічливою. Він ніколи не говорив їй про свої почуття. Та хіба це основне? Зате вона завжди могла відчувати його турботу. Він умів вести себе за столом (її мати цим просто захоплювалась!), Завадович обожнював його практичний хист. Остап знав: Зіна відповідна партія. Він – інженер, вона – науковець, у її батьків велика, гарна квартира, а вона – одиначка.

– Зіно, що за тон? Ми тут переживали, а ви навіть…

– Хто вас просив? Сховайте свої квіти…

– Я не розумію, що з вами? Ви ж обіцяли сьогодні прийти…

– Не чекайте, не буду. І взагалі, я прошу вас, не приходьте більше.

– Розумію… Це після візиту вчорашнього гостя в мундирі лісничого. Про нього ви якось згадували! Прощавайте!

Зіна зупинилась здивована: невже Антін?…

А ввечері Завадович кричав і, прискаючи слиною від злості, врешті розповів Зіні, як він випровадив з хати цього знахабнілого селюка. Важко було це слухати, але знала, що батька не переконає.

Зіна замкнулась у собі. Зайшла у відділ кадрів за призначенням. Там дивувались, чому вона міняється зі своєю подругою місцем роботи і вибирає такий віддалений район.

Вдома нічого не пояснювала, не розповідала. Люстри, килими, собаки почали її дратувати. Навіть батьки їй стали чу-

жими. Від Остапа втікала і замикалась у своїй кімнаті.

– Зіно, ти тільки подумай, що робиш? – вирішив нарешті батько поговорити з нею. – Ти фанатик, ти взагалі ненормальна. Мати таку можливість залишитися у місті і…

– Татку, – рвучко піднялась з дивана. – Не смійте нагадувати. Як не соромно!

– І це ти говориш? Ти, від якої я слова лихого не чув?

Мовчала. Ковтала сльози.

– Доню, як же з Остапом?!

– Ах, відчепіться від мене зі своїм Остапом! Що між нами було? Він до вас приходив, а не до мене.

– Така партія! Боже мій, така партія!

Зіна спаковувала свої речі, мовчки слухаючи зітхання і докори матері.

Не чекала вересня. Швидше звідси. Геть. На свіже повітря.

* * *

Антін ішов стежкою попри вориння, переступив перелаз і подався над ріку. Вперше за два тижні роботи в лісництві вийшов побродити по старих місцях.

Нахилився над водою, вмочив руки і співчутливо кивнув до худорлявого обличчя, що відбилось у воді:

– Помарніли, постаріли ми останнім часом, друже.

Зітхнув. Пройшовся понад річкою, перебрався через

кладку на другий бік. Колись тут пас він овець. А ось тут уперше побачив Зіну, дочку учителя Завадовича. Вона, худенька, з великими очима, спитала, чи це плесо має дно. Він відповів їй тоном знавця, що до неба треба тільки три смереки, а до дна ріки більше. Таке плесо! Їй було дивно, а йому приємно.

…На зарінку пащів розпечений пісок. З невисокої скелі капали у воду камінчики, як дощ великими краплями. Неподалік від стежки шелестів лапатим листям клен. Той самий клен.

Антін підійшов до дерева, зірвав кілька листочків і склав їх хвостиками докупи.

«Я сплету тобі з них вінок і наряджу, як індіанку». Гуділи тоді бджоли над ромашками, пах чебрець, пахло зім'яте кленове листя, не допліталися віночки. Закривала очі і ховала голову на його колінах. Він розплітав її русяві коси і прибирав їх кленовим листям. Лагідні промені сонця гралися, ховались у золотому волоссі.

А потім… Все рушилось зі свого місця, як русло ріки після повені.

Весною розпочалась організація колгоспу. Батько Антона відмірював землю. Завадович позеленів від злоби.

– Забрали. На петрушку залишили. А я купував, тягнувся. Ччорт!

Настиг Зіну і зігнав на ній злість:

– Якщо тебе ще раз побачу з тим репаним Семенюком,

поб'ю!

Тоді вона круто повернулась і, незважаючи на оклики батька, пішла… До клена.

Це було останньою причиною виїзду Завадовича з села.

Наступала рання весна, коли вони прощалися. Несла ріка каламутну воду, лопали бруньки на деревах, текли з гір потоки.

– Не забудеш, Зіночко?

– Ніколи не забуду.

* * *

…Гуділи джмелі, вітаючись з квітами, шелестів клен.

– Забула… Як вона могла все це забути?

Зв'язував листочки, доплітав віночок…

Внизу дзюрчала річка по камінні, за рікою принишк від спеки луг. За лугом – школа. Та сама школа. Якась дівчина в строкатому платті вийшла на веранду, зійшла по сходах, пройшла повільно кілька кроків і враз помчалась до річки, по-дитячому підплигуючи. Над водою зупинилася, закинула руки за голову. Потім простягнула їх вперед, мовби віталася з горами.

Антін придивлявся до стрункої дівочої постаті. Раптом здригнувся і, зірвавшись з місця, побіг до річки.

Дівчина помітила його й опустила руки. Нерішуче, вагаючись, підходила ближче до води. Ступала по кам'янистому

дну. Швидка течія зачіпала плаття, сонце сліпило очі. Антін стояв на березі, вірив і не вірив, і окликнути не міг.

На самому краю річки спіткнулась, але міцна рука підхопила її і винесла на берег. Кленовий віночок холодною зеленню діткнувся її гарячого обличчя, гіркуватий присмак зім'ятого листочка розплився і затерп на устах.

Злочин

Білою змією в'ється сніг по дорозі. Ідуть телефонні стовпи один за одним, мов зажурені подорожні, виграє вітер морозну пісню на дротах. Я повертаюсь на своє передмістя. Мені не холодно, мене гріє моє щастя.

Бринить у дротах сумна мелодія, а в мене на серці – радість. Я йду, іду, а пітьма колишеться над землею, така морозна пітьма, різдвяна.

І раптом з темряви хтось кидає два слова, як два пекучі поличники: «Ти – злодій!» Кидає не як звинувачення, а як вирок, присуд. Здригаюся, немов від пострілу над вухом. Хто це сказав? Оглядаюся навкруги, заглядаю у власну душу, шукаю – і все говорить мені мовчанкою:

– Ти – злодій.

Пригадую… Ці два страшні слова тінню, назирці йшли за мною вже довгий час, і знав я, що рано чи пізно вони стануть переді мною, як мої двійники. А тепер, коли вже відбувся суд, коли незримі погляди знайомих відвертаються від мене, схвалюючи вирок, дозвольте мені сказати останнє слово.

Так, я злодій. Я вкрав чуже щастя. Ба ні, чужого щастя я не крав, я тільки на чужому місці будую своє власне. Вислухайте мене. Може, знайдете в моєму вчинку хоч трохи благородства.

Одного осіннього дня сидів я в парку на лавочці. Пливли

по небу білі хмаринки, розірвані на клапті, як мої думки. Любо було дивитися на них і бачити в них себе.

Маленька дівчинка в червоному платтячку покинула відерце з пісочком і несміливо підійшла до мене.

– Ти хто така?

– Я сховалася від мами, а…

Пальчиком водила по моєму коліні.

– У тебе новий костюм, а мені мама купить нові черевики.

Простягнула ручку до мого обличчя.

– Які в тебе вуса! – дотикнулась до вусів і опустила раптом ручку. – В тебе лице мокре, ти плачеш?

Тоді я схопив її на руки, ніжно пригорнув і поцілував у рожеві запашні щічки.

– Чия ти?

– Мамина.

– А мама де?

– Там… Я сховалася.

– Вона знайде тебе?

– Знайде.

– А я заберу тебе з собою.

– І маму забереш?

Я здивовано глянув на дівчинку й не відповів.

По алеї швидко йшла молода жінка, оглядалася довкола, кликала:

– Любко! Любочко!

Дівчинка шепнула.

– Сховаймося за кущик.

Я послухався. Ми приклякнули за густими кущиками бузку й пильно приглядалися. Любка, як мишеня, водила хитрими оченятами за голубим платтям своєї мами, затуляла ротик, щоб не засміятись. Я також приглядався через гребінь галузок до молодої жінки, темноволосої, невисокої, зі стурбованим обличчям.

– Досить бавитися, Любко, обізвися.

– Мамо, ми тут!

Усмішка тільки на мить розпогодила стурбоване обличчя жінки.

– Що ти тут робиш? Ніколи більше не піду в парк з тобою!

Тоді мала випурхнула гороб'ям і сховала голівку мамі в подолок.

– Не сердься, ми з дядьком…

Я обтрушував пісок зі штанів і винувато розводив руками.

– Пробачте, не встояв перед вашою донечкою.

Мама розсміялася дзвінким дівочим сміхом.

– Вона в мене така! – сказала з гордістю. – Ну, пробачте, нам пора додому.

Я вклонився.

Любка підбігла до мене.

– Дядю, а ти не підеш з нами?

– Любо, як тобі не соромно! – насварила мати. – Іди сюди.

– Але ж мамо, – серйозно розвела мала руками, – дядько казав, що забере мене з собою.

Мати підійшла і рвучко взяла дочку за руку. Ревниво, з болем і образою глянула на мене: «Не смійте, не смійте, в мене й так немало горя». Мабуть, саме через це я взяв малу за другу ручку й сказав:

– Я ж іду з тобою, певно, що так.

Ми йшли мовчки, тільки Любка щебетала за всіх.

– Два такі великі черв'ячки, як твій, мамо, мізинний пальчик, були там. Їх горобці з'їдять, правда? Я хотіла сісти на лавочку, а один хлопчик мене зігнав, каже – тато прийде. Такий хитрий! А тоді я побігла, побігла! Мамо, а з пластиліну можна й хлібики ліпити чи тільки ляльки? А дзиґа зіпсувалась, нам дядько направить, правда? А ти казала, мамо, що великі не плачуть, а дядько плакав…

Мати глянула на мене.

– Це неправда, – кинув я зніяковіло.

– Любка ще не вміє говорити неправди.

– Ні, це просто їй привиділось. Гріло сонце… піт…

– Так, погода сьогодні як улітку, – сказала вона з ноткою приязні в голосі.

Можливо, думка про мою слабість розбудила в ній прихильність до мене – люди люблять бути в горі не самотніми, – жінка почала розмовляти, розпитувати, де живу, чим займаюсь. Я відповідав скупо. Час від часу поглядав на її вигнуті щоки, на чорні брови, що густо збіглись на переніссі, та стурбовані навіть при усмішці очі. Життя вже встигло накласти на неї свою печать, з очей світився нелегко здобутий досвід,

і при тому всьому була дуже молодою і вродливою.

Мене цікавило тільки одне питання, чому мала запропонувала взяти й маму до себе. Діти нічого даром не говорять.

– Хто ваш чоловік?

Вона зніяковіла, по обличчю пробігла тінь обурення, повні образливих сліз очі виклично глянули на мене. Я каявся і готовий був вирвати собі язик за таке питання, але було пізно. Може, вона розведена, покритка, у кращому випадку, вдова, але яке це має значення? Моє питання було нетактовне, грубе. Я чекав, що вона мене присоромить, проте почув спокійне:

– Мій чоловік працює з вами… в редакції…

Це мене ще більше здивувало. Чому ж тоді вона так збентежилась?

– Як його прізвище?

– Андрійчук, Петро.

Тепер мені все стало ясно. Петро – мій колега по роботі… Пригадалися розмови, суперечки, його висловлювання про жінок. На думку спливли Петрові слова в задушевній зі мною розмові: «Нема гірше, колего, коли з дружиною не знаходиш спільної мови. Це страшно. Женись і ти нарешті, але шукай собі жінку за освітою».

То була розмова про людину, яка йшла тепер поруч зі мною. Тоді я щось заперечував товаришеві. Тепер пильно дивився на неї.

– Ми вже прийшли, – сказала жінка біля під'їзду на вулиці

Шопена. – Прощавайте.

– Всього найкращого.

Але Любка тягла мене за руку.

– Ходи до нас. Будемо хлібчики ліпити з пластиліну.

– Іншим разом, Любочко.

– Коли – іншим? Ну, коли?

– Завтра, добре?

– Завтра, завтра! Мамо, дядько завтра прийде!

Наші з матір'ю погляди зустрілись довше, ніж звичайно.

– Не приходьте, – прошепотіла вона тихо, щоб Любка не почула.

Я мовчки погодився.

Минали дні й тижні, а зустріч та не виходила в мене з пам'яті. Сама згадка про неї робила моє життя цікавим. Дорогі мої судді, мене почало нудити від згадок про наші дискусії. Чи ми з вами хоч раз перехилялись через бокали, щоб заглянути в життя людей?

А чужа тінь, не питаючи дозволу, йшла за мною. Це проявлялось по-різному: іноді сердив мене нетверезий вигляд мого колеги, іншим разом я кипів від його цинічних висловів, часом на вулиці ввижалась мені маленька Любка, і я мимоволі шукав тоді її матері.

Одного дня без ніякої причини я пішов на роботу по вулиці Шопена. Начебто байдуже глянув на знайомий номер, ніби й швидко пройшов вуличкою, і все-таки був розчарований, що не побачив нікого.

Відтоді я вже не ходив іншою вулицею. Це справляло мені дивну радість. Краще працювалося, ніби я вже не був самотнім. І сам не знав, кого більше хотілось мені бачити: доню чи маму. Любка була для мене символом сімейного щастя, мати її…

Зовсім несподівано я зустрівся з ними знову.

На другому поверсі у вікні, притулившись чолом до замерзлої шибки, сиділа моя маленька знайома. Я глянув угору, помахав рукою, вона мене впізнала. Застукала кулачком у шибу.

– Дядьку, дядьку, ходи до нас!

Я завагався.

– Дядьку, я сама. Ходи, бо мені скучно. Я відчиню двері.

Тоді я пішов.

Вона сиділа в мене на колінах і щебетала:

– Мама пішла по дрова на базар. Кожний день так ходить, бо газу ще не провели, а тато тільки вночі приходить. Я маю багато пластиліну. Він уже засох, бо я не вмію ліпити. На, розімни і зліпи мені ляльку.

Я м'яв пластилін, а вона не вгавала:

– Я тепер завжди сама вдома. Тато часто зовсім не приходить, а мами вдень немає. Але мені нудно лише тоді, коли киця засинає. В тебе нема киці, а в мене є… А вона так багато спить. Мама спить дуже мало, бо пізно лягає, а рано встає… Мені вже шість років, дядьку. Я скоро піду до школи. Буду добре вчитися, щоб ніхто не називав мене дурною.

– А хто кого так називає?

– Вчора тато кричав на маму, що вона нічого не розуміє. Кинув у неї книжкою. А мама сьогодні дала мені, бо сама не має часу читати. Тільки книжка нецікава, без малюнків.

Розмову перервав скрип дверей. Увійшла мати. В куток поклала оберемок дров. Я підійшов, подав руку. Збентеження, легке дрижання руки і тінь страху в глибоких очах зрадили її на один лише мент. Але зараз же вона спитала спокійно і навіть холодно:

– Ви до чоловіка?

– Ні, мене запросила Любка.

Мовчала. Я підвівся.

– Пробачте, не подумав, що вам буде прикро.

Вона спалахнула, сльози мало не бризнули з її очей, але все це тривало тільки мить.

– О ні, мені приємно, – прошепотіла жінка, не підводячи очей.

– Можна мені буде ще зайти до Любки?

– Краще – ні…

– До побачення.

Мені ніхто не сказав й слова на прощання, ніхто не провів до дверей. Та коли я був уже внизу, за мною, мов вихор, помчалась Любка, вона повисла в мене на шиї, міцно притискаючись до грудей, спрагла батькової любові.

Я цілував її личко. В коридорі ридала мати. Вона вже не в силі була володіти собою.

Я перший раз у житті повертався багатим. Я втікав, не обнявши навіть матері, боявся, що наберу надто багато щастя і розгублю його по дорозі.

І аж дома зрозумів, що воно, те моє щастя, подароване поцілунком дитини і сльозами матері, вросло коренем на чужій ниві, і ніхто ніколи не збере його плоду.

Я не міг заходити в їх дім, але не міг і без них. Мені потрібні були вони, їм був потрібний я.

Не сміючи заходити до хати, я ждав на вулиці, заглядав у вікна, годинами, мов безумний, стояв на розі, щоб побачити її.

Врешті я її побачив. Сьогодні ввечері вона сама вийшла на вулицю й покликала мене в коридор.

– Так не можна далі, – говорила. – Я бачу… Не приходьте, не приходьте більше, бо це нестерпно. Це нестерпно!

Вона безсило горнулася до мене, мовчки благала не кохати її, мовчки просила прощення за своє кохання.

Я спитав:

– Як ви будете жити?

– Тепер мені буде легше… – І не боронилася від моїх поцілунків.

Просила, щоб я вже йшов.

– Тільки з вами.

– О, це безглуздя…

Так, це говорило безглуздя. Не можна такий злочин робити крадькома. Треба всім оголосити, хай судять. Вголос.

І я повертаюсь. Повертаюсь один, але з коханням, горем, мукою – відплатою за крадене щастя. Вертаюся, залишивши частину свого «я» дорогим людям на чужому полі.

«Ти – злодій!» – чую німий вирок людей і власної совісті. Так, я злодій. Але, може, у ваших серцях, судді мої, знайдеться хоч на макове зерно виправдання для мене?

Кожний з нас має право на щастя. Хіба винен я, що воно всміхнулося мені з чужої хати, що спіймати його важко, як ртуть, розсипану по землі, як сонячний зайчик, кинений світанком на стіну?

1957

Порвана фотокартка

Вислухай мене спокійно, прошу тебе. Ти ревнуєш мене до всього, навіть до нереального. Мало того, що я не маю права заговорити неофіційним тоном із знайомою жінкою, мені не можуть подобатися навіть артистки кіно… З мого альбому позникали майже всі фотографії колишніх моїх знайомих дівчат, тих, що вже давно мають власні сім'ї й люблять своїх чоловіків, може, іншою, ніж ти, любов'ю, тих, що залишили в моїй пам'яті теплий спогад юності. Дивися, у мене сивина на скронях, у нас двоє малих дівчаток, яким ми передали свою власну молодість, у мене стільки клопотів і праці, і навіть до праці ти мене ревнуєш. А сьогодні ти порвала, так, по-варварськи порвала фотокартку Ліди. Чим вона провинилася перед тобою? Що любила колись мене, що я її кохав?

Тепер ти складаєш шматочки старої фотографії, плачеш, просиш вибачення, хочеш склеїти їх…

Їх можна ще склеїти й перефотографувати, але не зліпиш уже того, що порвалося тут, у самому серці. Адже і в тебе були свої святощі. Можливо, це й не було перше кохання. Хіба конче кохання? Може, то був один весняний день, у який ти всім серцем відчула красу і силу сонця, коли тобі хотілось упасти на землю й цілувати ще не висохлі росинки весняної ночі, коли ти вперше відчула себе людиною? Може, це був ранковий богатирський іній у вишневому саду, може, зустріч

Нового року, єдиний новорічний карнавал, який запам'ятався на все життя?

Це було, це мусило бути й у тебе. Ти забрала його з собою як дорогоцінний скарб на довгу життєву дорогу.

Воно допомагає тобі жити. Тим самим незгаслим у попелі буднів вогником гріеш ти свою сім'ю, виховуєш дітей, вітаєш мене, коли я приходжу стомлений з роботи. Я радий, що є він у тебе, і завжди намагаюсь підтримати його горіння. Я знаю, що у важкі хвилини він допоможе тобі боротись, він – відчуття прожитого повно, всіма силами й здібностями твого «я», пережитого, перестражданого, неповторного дня у твоєму житті. А ти порвала його на шматочки.

Ти даремно просиш мене, щоб я не сердився. Я зовсім не гніваюсь, мені тільки боляче. Навіть не боляче, а якось порожньо в серці. Так, немов те почуття найбільш ніжної любові до давно забутої людини, кохання, яке я живцем переніс у наш сімейний куток, яким я цілую на сон наших дітей і твої спрацьовані руки, немов те довір'я, яке мене живить у розлуці з тобою, немов ту увагу, що приносить тобі дешевий, але щирий подарунок на день народження – все те розірвала ти сьогодні на шматочки.

Не плач, я вже більше не буду докоряти. Розкажу ще тобі одну маленьку пригоду, яку почув зовсім недавно від матері. Так, так, від цієї самої старенької жінки, яка й нині плаче при згадці про давно померлого чоловіка. В її кімнаті висить невеликий портрет вродливої жінки. Це кохана мого батька.

Важко переживши нерозділене кохання, батько покинув ті місця, де кожен предмет нагадував її, осів у глухому гірському селі, почав там учителювати й одружився. Взяв з собою тільки її фотографію.

Одного дня мати застала батька, схиленого за столом. Він так заглибився в думки, що не почув, коли вона зайшла. Підійшовши крадькома, щоб зненацька затулити очі й подитячому спитати: «А хто це?», вона враз побачила портрет вродливої жінки і сльози… сльози на обличчі мужчини.

Батько зніяковів, зім'яв у руці фото, механічно заховав у кишеню й поскаржився на головний біль. Але тут же побачив, як наївно звучить ця його неправда. Розказав усе дружині й віддав їй у руки свої святощі.

Мати мовчала весь вечір. На другий день, повернувшись з роботи, батько побачив над своїм столиком ту фотокартку. Це було над його сподівання. Він зірвав її зі стіни й хотів кинути у піч, але мати схопила його за руку.

– Вона згорить, а чи вигорить у серці?

– А як же інакше?

– Хай висить. Колись сам знімеш…

Батько зняв фотографію через багато років. Зняв, ніби ненароком, перед побілкою, і не вішав більше.

А після смерті батька мати дістала з батькової касетки пожовклий від часу портрет незнайомої дівчини, вічно молодої й красивої суперниці, витерла чистенько й повісила на стіні. Як пам'ять про початок повного сімейного щастя, до-

вір'я, взаємного розуміння…

Ти ще ніколи так не розмовляв зі мною… Чому ти завжди мовчав і мовчанням роз'ятрював ревнощі? Пробач мені… Ні, навіть прощення не хочеться зараз у тебе просити… Може, якраз щасливою була та хвилина, коли я порвала цю фотокартку на маленькі шматочки?

1958

Прут несе кригу

Онуфрій Горда ще має силу. Крига тріскає, скрегоче, б'є в передній край порома, а він один жердиною штовхає проти хвилі. Жінки з запертим віддихом притискають клунки до грудей, мовчать від жаху на кинутому, мов трісочка, поромі серед розбурханих весняних вод.

Прут несе кригу.

Великими брилами черкає береги, рве камінь, гримить під днищем порома.

Горда впевнено кидає, немов геть від себе кидає довгу жердину, вгризається закованим кінцем у дно і сам повисає на ній. Здається, зламається вона або викине поромника за борт. Міцні руки напружуються, як тятива, жили на шиї синіють від натуги, дрюк випрямляється.

Горда сам.

Берег ще далеко. Пором ніби стоїть на місці або летить разом із запіненою кашею вниз. Маленький хлопчик із застиглими на очах сльозами, вчепившись мамі за подолок, дивиться на Горду. Той посміхається малому: не бійся, сину, будь спокійний. Горда відповідає за тебе. Горда відповідає за людей. Жили перервуться, дрюк зламається – зубами затримає, а доб'ється до берега. Бо це його люди. Його ріка, його земля.

Тридцять років не бачив її. Півжиття розтратив на чужині

ні за простибі, щастя шукав. Тридцять років… А пам'ятає, як востаннє капнула його сльозина на скований льодом крутоберегий Прут, та й чи не від гарячої, гіркої і пекучої рушила тоді на ньому крига.

…Портовий вантажник, пуща бразильська, бойні Чикаго, чужа мова, непривітний край і туга, туга, що грудкою крові запеклась у зболеному серці й не переставала пекти вогнем. Здавалось часом: якби повернувся, упав би грудьми на рідну землю і цілував би кожний її клаптик, кожну порошину, всіх людей обняв би, плакав би та й наказував, щоб ніколи не покидали рідного краю.

А роки йшли. Шуміли весняні каламутні, текли задумані осінні води – тік десь там рідний Прут, а Горда весь час пам'ятав, так виразно пам'ятав весняну кригу, розтоплену його сльозою… Ніби ще вчора спокійний і покірливий, Прут двигтів під полозами саней і кінськими копитами, скрипів під ногами пішоходів, ще вчора мовчав, німий, безмовний. І ось капнула сльоза – не перша й не остання гірка людська сльоза – тріснула холодна брила, і ніщо вже не зупинить нестримний біг ріки.

І не була це вже ріка в пам'яті Горди, це був його народ, міцний, могутній, а він, як осколок, виснажений тугою, зігнутий нуждою, хворий і безпомічний.

І часто плакав уві сні, бо вдень не було сліз.

Було літо, коли повернувся. Це було свято всієї землі, коли він ступав по зарінку до Пруту. Зігнувся, вмочив руки у

воду, напився, щоб повірити, що він уже тут.

А потім сам переплив на другий берег. Тремтячими руками взяв жердину, як колись, погнав пором по тихій воді й відчув, що молодеча сила хвилями наливається в його руки, серце. Ні, він ще поживе, даремно думав, що повертається, аби лише померти на рідній землі. Го-о, він ще пригадає людям колишнього поромника Горду – молодого парубка, дарма, що сивина побила волосся, а складки зморщок зібгали обличчя.

…Гнеться, скрипить жердина, хреститься з жаху бабуся, спокійно дивиться Горда із застиглою суворою усмішкою на обличчі.

Мине ще багато років, а Горда буде молодим. Як його край – топтаний, різаний, битий канчуками, вкритий шибеницями і – безсмертний. Чому ж би то Горда мав старітися і випускати стерно з рук?

Він буде завжди молодим. Гляне задумано на синюваті гори вдалині, гляне на повноколосі простори за Прутом, попестить їх вистражданою своєю любов'ю, бадьоре слово пошле спітнілим хліборобам, погладить по волоссячку малу дитину, біль старий переломить усмішка на обличчі, й до червоного сонця над обрієм блисне скупа й безболісна щира, тепла сльоза.

Пройдуть роки, а він стоятиме на сторожі рідних полів, дивитись буде на чисте небо, чи не буриться де гроза на обрії, чи не заскиглить де перед бурею, черкаючи крилом чисту

воду, білокрила чайка…

1958

Не рубайте ясенів
(1961)

Не рубайте ясенів

Сам не знаю, як це сталося, що я не встиг порахувати своїх років, зморщок на своєму обличчі, карбів у серці. Про все це нагадали мені сьогодні два стрункі ясени, що густим гіллям заступили потрухлий готичний будиночок на передмісті.

Зупинивсь я перед ними, з широкої дороги йдучи, зупинився на стежці своєї юності і не дійшов до краю. Далеко-далеко втекла вона та й загубилася у травах, квітах, у спогадах весняних.

Коли це було? Вчора? Здається, вчора тільки ясени з молоденьких прутиків деревами стали.

* * *

…Діялося це в останній рік війни. У колись зеленому, тепер зіяючому згарищами ні великому місті над Прутом пробуджувалось нове життя. Воно зводилося у спустошених кварталах, на запущених вулицях, йшло в парі з сирітством, злиднями і безпритульністю, стукотіло на відбудовних робо-

тах, дихало димом ожилих фабрик, теплилось у стінах розвалених шкіл, у дитбудинках і йшло нестримно вперед.

…Ліворуч дороги, що скрадалася по закамарках передмістя, а потім губилася на зарінках Пруту, навпроти старого готичного будинку з невеликою верандою бур'янилася толока. Тут щовечора сходилось товариство вуличних хлопців. Серед підлітків особливо вирізнялися четверо нерозлучних: п'ятнадцятирічні брати-близнюки Петро й Мирон та двоє приятелів – Іван і Грицько. Петро й Мирон – круглі сироти (їхніх батьків гітлерівці схопили під час окупації і вивезли до Німеччини) – жили в старшої сестри – вдови. Іван, якому йшов уже сімнадцятий рік, тулився з матір'ю в уцілілій комірці зруйнованого снарядами будинку, батько його воював на фронті. Небагато старший за Івана Грицько був головою сім'ї. Відтоді як батька на їхніх очах розстріляли фашисти, мати лежала розбита паралічем. Хлопець мав турбуватися про неї і про маленького братика.

Грицько командував хлопцями. Не тому, що був старший і сильніший; він мав перед товаришами особливу заслугу. Після смерті батька Грицько готував фашистам криваву помсту. Цілий рік збирав тол і сам змайстрував міну. Коли гітлерівці відступали, він разом з хлопцями підклав її під центральну арку мосту на Пруті. Сховавшись далеко в кущах, хлопці кипіли з радості, дивлячись на ошалілих від жаху фашистів, коли міст злетів у повітря.

За це Грицька визнали ватажком.

Зразу після визволення хлопці щодня ходили на кладовище, де в цей час відкопували трупи розстріляних. З тої пори хлопці перестали сміятися. Потім заробляли гроші на відбудовних роботах. Восени відкрилася школа в будинку напіврозваленої гімназії. Навчання йшло з перебоями: не вистачало підручників і зошитів. Тому час до обіду хлопці сяк-так відбували в школі, а тоді – знову на вулиці. Збирали на руїнах паливо, курили солдатську махорку і ворогували з дівчатами. Це відтоді, як оті двоє дівчиська з вулиці Сенкевича, що вичепурені ходять до десятого класу, обізвали хлопців шибайголовами. За це їм дісталось! Дівчиська мало не подуріли разом зі своїм череватим татунцем від їхніх «серенад». А взагалі хто такі дівчата? Чоловіки воюють, хлопці допомагають матерям, а вони тільки варять готове, зашивають старе ганчір'я та ще й одвертаються від них на вулиці або втікають. Отже, вітатись з дівчатами було суворо заборонено, а щось подібне до закоханості вважалося в товаристві ганьбою. Та й не дивина. Тоді ще ніхто з них не думав про модний одяг, ніхто не трудився над зачіскою і не голив густого моху, що їжачився на щоках. Не було між ними і звичаю дружити з дівчатами. Бо хто думав про такі справи, коли батьки й брати воювали на фронтах?

Міцна була хлоп'яча дружба, спаяна лихоліттям. Міцно прив'язала вона хлопців до вулиці, а та тримала їх у своїх обіймах і не хотіла відпускати.

Та неждано-негадано ця дружба розкололась.

У готичному будинку, що вузькими вікнами дивився на зарослу толоку і хлоп'ячі зборища, жила якась дівчина. Вона не зачіпала хлопців, тільки завжди тужливим поглядом супроводжувала їхню галасливу компанію, коли вони залишали толоку.

Здавалося, всім було байдуже до неї. Та непомітно і невідомо навіть, як ця істота з чорненькою кучерявою голівкою і великими очима почала займати все більше й більше місця в житті товариства. Чи це тому, що не вчилась разом з хлопцями в одній школі, чи, може, тому, що замість погорди, якою частували їх інші дівчата, вона посилала їм завжди услід тужливий погляд?

Досить того, що Петро й Мирон задивлялись іноді на малу засклену зеленими шибками веранду, а Іван, найзавзятіший противник дівчат, почав якось дивно поводитися. Коли вона сиділа у вікні, він непомітно відставав од гурту і йшов останнім, сердитий на товаришів за їхню розв'язність. Думав хлопець, що ніхто не помічає. Та й справді Петро й Мирон самі не знали, чому вони дивляться на вікно. Не бачили вони ніякої підозрілої зміни в Івановій поведінці, хіба лише те, що між старшими почались незрозумілі незгоди.

Не вдалося Іванові приховати свої неясні почуття від Грицькового проникливого ока.

Але Грицько, який перший підняв би «бабія» на глум, тепер чомусь мовчав, над чимось думав, був неговіркий. Хлоп-

ці від людей знали, що Грицько цієї провесни врятував з охопленої пожежею хати дитину. Але про це він уперто не хотів нічого говорити.

– Не ваша справа, – відпекувався.

Грицькова таємничість боляче ображала Івана. Що він таїть і чому? Чому всіх цікавить (Іван добре бачить!) ця дівчина, тільки Грицько такий самовпевнено байдужий? Не смів про це питати та й не міг. Якось хлопці підняли галас на толоці, почали лаятись. Грицько раптом насторожився, ніби хотів гукнути на них, щоб замовкли, а тоді й справді гаркнув:

– Цитьте!..

Івана як би хто шпилькою вколов:

– А це чому? Кого соромишся? – кинув.

– Себе соромся, бовдуре!

– Цікаво, відколи ти став таким святим?

– Від завтра! Але краще, якби ти не допитувався, Іване.

Стояли один проти одного. Іван – ніжний на обличчі, як дівчина, кругловидий, синьоокий; Грицько – незграбний, насуплений, з вічно злими очима. Отак дивились один на одного насторожено, а очі кожного питали: «У чому смієш мене запідозрювати?»

Це непорозуміння закінчилося миром. Власне, тому, що воно тільки для Петра й Мирона мало вигляд непорозуміння. Грицько й Іван порозумілися: не зачіпати більш цієї теми, а поглядати на веранду готичного будинку і на чорняву голівку з великими очима було накладено неголосну заборо-

ну. Хіба немає інших справ тепер?

А події відбувалися справді незвичайні.

Була остання воєнна весна. Усі вже знали: незабаром велике-велике свято перемоги. Хто його не чекав? Хто не хотів, щоб до дня перемоги зникли з центру міста чорні руїни?

Працювали всі: від старого до малого. Грицько очолював бригаду хлопців першої школи на розчистці самого центру міста. Поруч працювали учні ремісничого училища.

Дехто з громадян поблажливо посміхався, коли юрба юнаків та дівчат зупинилась перед велетенськими купами цегли й каміння.

– Машин тут треба, не дітей, – казали.

Але молодь думала інакше.

Потомлені, чорні від пилу, їли пісний сніданок. Окремо хлопці, окремо дівчата. Неподалік відпочивали ремісничники. Ті сиділи разом.

– Ти подивись, – шепнув Мирон до Івана, – фезеушники геть побачилися.

Іван зиркнув спідлоба на Грицька. Але той думав про щось і ніби не чув розмови.

– А цікаво, що побудують на розчищеному місці? – спитав не стільки хлопців, скільки самого себе.

Питання викликало зацікавлення. А й справді, що?

– Тут буде клуб для молоді, – висловив Петро свою найзаповітнішу мрію. Він завжди марив дзеркальними залами, кімнатами, повними книг.

Мирон заперечив. Клуб для молоді – це добра річ, але працює тут не тільки молодь, чому ж їй такі привілеї?

– Клуб для всіх, – сказав.

– Могла б тут бути і школа з великим кабінетом механіки. Щоб на техніка зразу вивчитись, – включився у розмову Іван.

– Школа буде там, де й тепер, – категорично заявив Грицько. – Я тут посадив би дерева, щоб парк був.

А далі мріяв:

– У парку самі каштани і ясени. На клумбах – півонії, васильки (а сам думав, що такі, як на могилі батька. Ті – самі засіялися). Посередині доріжка, а по боках скульптури героїв.

– Яких?

– А то що, мало є героїв? Один, наприклад, обома руками душить фашиста, – Грицько розчепірює пальці, очі горять ненавистю – це він сам зараз душить. – Другий закріплює прапор на магістраті…

– Інший пораненого бійця рятує, – захоплюється Іван.

– Або підриває танк зв'язкою гранат, – додають разом брати-близнюки.

– І такий, що дитину врятовує від смерті, – почувся збоку дівчачий голос.

Всі озирнулися. Невисока, струнка чорноволоса дівчина, що сказала ці слова, пильне дивилася на Грицька, наче хотіла в його темних злих очах побачити вогник доброти, а на

похмурому вилицюватому обличчі – усмішку.

Грицько схопився. Нічим не виправдане збентеження змішалося з несподіваною радістю – та лише на мить. Одразу це змішане почуття погасло. Погляд його ковзнув по зачарованому виду Івана, що стояв безглуздо усміхнений, і зупинився на ясних очах дівчини.

– Тебе хто сюди просив?

Опустила голову, зніяковіла.

– Ніхто… сама…

А хлопці підняли регіт. Грицька чіпляється напасть на чистій дорозі! Грицько буде командувати бригадою у спідничках!

Дівчина втекла до свого гурту, а Грицько, червоний від сорому й люті, крикнув:

– Та замовкніть, ви!

Цього вечора Іван не витримав. Хробак ревнощів уперше відчутно завертівся в його грудях. Грицько знає цю дівчину!

Розмову розпочав дипломатично.

– Ти не знаєш часом, Грицьку, що це за синиця у вікні? – кивнув головою в бік веранди.

Грицько зміряв поглядом Івана з голови до ніг. Але мусив відповісти. Посваритися з Іваном – значить, розбити товариство.

– Черниця, заплісніла небога тітки Фрузі, що працює в дитбудинку, – процідив недбало, підкреслюючи свою ціл-

ковиту байдужість до чорнявої голівки. – У ремісничому вчиться.

Іван так і підскочив. Так ось що! Виходить, він давно з нею знайомий і все це приховує від товаришів.

Грицько відчув, що проговорився і, намагаючись одвести від себе всяку підозру, тут же зрадив себе зовсім:

– Ти тільки дурного не подумай. Я, хло', щодо того – залізо.

Іван удавано засміявся.

– Ти, може, й ім'я її знаєш, Грицуню?

– Знаю, ну й що? Маруська!

– О-о, ти навіть пестливо її називаєш! Хлопці! – звернувся Іван до товаришів, що насторожено прислухались до розмови старших. – Чули?

Хлопці мовчали, здивовані. Ніхто не допускав, щоб Грицько закохався. А він, грізний, підійшов до Івана.

– Мені б хотілося заїхати тобі… – прошипів, тамуючи лють. – Тобі що, доказу треба?

– А хоч би й так! – задирався Іван, не уявляючи собі, як Грицько може довести свою байдужість до дівчини.

– Хлопаки! – скомандував Грицько. – Серенаду співаємо Марусі! – А в самого був такий вигляд, ніби рідну матір хотів ударити.

Іван зблід. Він не хотів цього. Чим заслужила Маруся на «котячий концерт» під вікнами, такої ганьби?

Хлопці не сміли противитись, хоч наказ у даному випад-

ку був явно безглуздий. Слухняні і знічені зупинилися біля живоплоту перед верандою і вже почали пристукувати залізякою об кусок бляхи.

– Замовкніть! – вигукнув Іван, побачивши, як Маруся відсахнулася од вікна. – Не смійте, нахаби!

«Серенада» урвалася. Здивовані й злі хлопці витріщилися на Івана. Ось що ти за птиця!

Грицько ступив наперед, скреготнув зубами.

– Бовдур! Бабій! Гайда, братва, за мною!

Іван залишився біля живоплоту сам у вечірніх сутінках. Свист і крик товаришів давно затихли, а він усе ще стояв і не міг зібрати думок докупи. Уперше в житті замислився, як далі жити – самому, без друзів.

Хтось доторкнувся до його плеча. В голові майнула думка: «Грицько». Іван здригнувся і вже підняв руку, щоб дати ляпаса навідмаш, але дотик був боязкий і ніжний, тепла долоня тремтіла на його плечі.

Він зрозумів і несміливо обернувся. Вечір враз прояснився, наче на небо виплив повний місяць. Зорі заморгали, посміхнулись і впали золотим дощем на землю. Перед ним стояла Маруся.

– Це через мене ти… – прошепотіла вона.

Іван мовчав.

– Але ми підемо вдвох до них. Не бійся, ти не залишишся без друзів. – Наблизилась до нього й одним подихом вимовила: – Дякую.

Іван стиснув їй руки. Хотілося сказати, що він не хоче більше йти до товаришів, що йому зовсім добре з нею.

Маруся мовби відгадала його думки і звільнила долоні.

– Чому Грицько хотів це зробити? – спитала.

Холодок вихором обкрутився довкола серця. Іван зітхнув. Грицько її цікавить. Вона давно знайома з Грицьком, а оце, напевно, посварилися. Отже, він буде всього-на-всього посередником між ними.

– Що хотів зробити? – перепитав, щоб виграти час і впорядкувати свої думки.

– Чому він такий недобрий? – повторила запитання Маруся.

Хто недобрий? Грицько недобрий? Та хіба ти знаєш, який Грицько? Він міст підірвав, дитину врятував. Так, але це останнє було першим кроком до відчуження… Іван проковтнув слова, що мали вирватися на захист Грицька.

– Грицько добрий, – промовив скупо. – Це він після смерті батька став такий сердитий. А за сьогоднішнє я винен, – признався щиро. – Він не хотів.

І одразу ж в Івана розвіялася нехіть до розмови. Він незграбно взяв Марусю за руку і почав палко розповідати про товаришів. Хай не думає, що вони справді якісь шибайголови… Це їх так назвали панянки з сусідньої вулиці, які не знають навіть, звідки хліб береться. А взагалі дівчат вони таки не святкують. Хлопець, що водиться з дівчатами, – та чи ж він здібний на героїчні вчинки? Де там!

Іван забув, що сам іде з дівчиною. Маруся нагадала йому про це.

– А дівчата хіба не воюють на фронтах? – заперечила. – Ти цього не чув?

Не дала йому відповісти. Ось вона – дівчина, а скільки зазнала горя! Хоч тітка Фрузя їй за рідну матір, все ж вона сирота. Брат в армії ще з сорокового року, одна залишилася з цілої родини. Сто кілометрів пішки йшла до цього міста. Стомлена і голодна впала на дорозі, і якби не солдати… А тепер вона тітці допомагає і вчиться. Хоче все життя вчитися. І любить веселе товариство. Пристала б до них, тільки…

– Та ти не дивись, що Грицько такий, ну… – гаряче заговорив Іван. – У Грицька добре серце. Я ж кажу тобі, що він цієї весни врятував дитину від смерті, як ото солдати тебе. Про це всі знають, хоч він і таїть…

Іван помітив, як прояснилися очі в дівчини і вона мрійно посміхнулася.

– Ти чого?

– Так собі…

Знову холодок обкрутився вихором довкола серця, й Іван зітхнув. Для Грицька ця усмішка, не для нього.

Але холодок розвіяла таки Маруся.

– Ти завтра вийдеш, як стемніє? – почув він і не повірив. Напевно, причулося. А поки опам'ятався, Марусі вже не було. Тільки двері грюкнули.

Іван стояв, мов заворожений, хвилину чи цілий вік, потім,

стримуючись, щоб не закричати від радості, помчав стрілою темною вулицею, збиваючи ногами каміння.

* * *

Тітка Фрузя спитала в Марусі:

– Знайомилася з героєм? – і лукаво поглянула на дівчину.

– Ваш герой – чистий грубіян, – відмахнулась, – Він на всіх дивиться так страшно, як на ворогів. Я з тим другим, Іваном, говорила, – промовила півголосом, як таємницю, а сама зашарілась.

Тітка похитала головою – рано, мовляв, ще з хлопцями зустрічатися вечорами.

– Та ви, тітко, не думайте… Він такий чудний. І за що тільки того Грицька так хвалить?

– Видно, є за що.

Тітка лежала в постелі і рівно дихала – заснула, а Маруся поверталася з боку на бік. Геть утік сон.

«Хіба є за віщо хвалити?»

…Якось ще ранньою весною до них прийшов у хату незнайомий хлопець з обдертою, замурзаною і посинілою від холоду дитиною на руках.

– Де тітка Фрузя? – спитав Марусі, поглянувши на неї.

– На роботі.

– Візьми оцю дитину і віддай їй. Та тільки гляди, вороно, станеться щось…

Потім подивився на неї, наче дотепер не бачив, та так дивно, що їй стало аж моторошно.

– Ти звідки тут виріцькалася така чорна? – спитав по хвилі. – Як називаєшся?

– Маруся… – Хотіла сказати, що її зовсім недавно так само принесли напівживу, як він тепер оцю дівчинку, але не наважилась. – У ремісничому вчуся.

– Скажеш тітці, що Грицько приніс. Вона знає мене. Ну, не стій, а помий дитину! – прикрикнув.

Після цього при зустрічі на вулиці він завжди дивився на неї тим самим дивним поглядом, як і перше, а вона бентежилася. Не могла і зараз не може ніяк його зрозуміти.

Повіки стуляються, полохливий сон пробігає перед очима химерними силуетами. Це на руїнах метушаться люди, діти. Потім усе зникає. Вона йде заасфальтованою алеєю зеленого парку.

– А подивись, – чує Іванів голос, – скульптура бійця з дитиною на руках!

Вона зупиняється, здивована.

– Іване, та це ж Грицько!

Але Івана вже немає біля неї, тільки Грицько посміхається з постаменту, ніби він не камінний.

– Я й не знала, що ти вмієш сміятися, – шепоче Маруся і міцно засинає.

* * *

Вранці Іван пробудився з відчуттям безмежного щастя в серці. Хотілося побігти на вулицю, до Марусі, стати перед верандою, покликати і спитати, як спала. Бо вчора була незвичайна зустріч, то прийшло кохання. Він стиснув обома руками подушку. Є в нього таємниця, велика таємниця, яку берегтиме від усіх!

У школі Іван зустрівся зі своїми друзями, йому стало гірко і соромно. Чекав, що Грицько чвиркне крізь зуби в його бік і назве ще раз бабієм. Навіть хотів цього. Іван тоді признався б Грицькові у всьому, і вони, напевно, помирились би.

Та Грицько мимохідь привітався, наче боявся, що Іван загляне в його очі і побачить в них не злобу, а смуток.

Інші хлопці теж якось принишкли. Ходили мовчазні. З болем у серці зрозумів Іван, що товариство розкололося, і за все брав вину на себе. Ладен був будь-що зробити для товаришів, щоб поновити старі відносини з ними, але знав: йому доведеться доводити, що він не бабій. Хіба можливо було зробити це зараз?

Іван і Маруся продовжували зустрічатися. Тільки хлопець не міг збагнути, чи справді вона ради нього виходить. Вибіжить з-за живоплоту й зникне. Якби не покликав, здається, не обізвалася б. Несміливо підходив до неї, і вони, не розмовляючи, йшли тоді навмання, поки густі верболози не зми-

кались за ними, прийнявши їх у густі чепірнаті обійми. Обоє відчували, що йдуть не самі. Хтось незримий третій ніби завжди був поміж них.

Іван чекав на зустріч увесь день. Цілий день обмірковував, що скаже Марусі. Скільки сміливих планів роїлося у нього в голові. То він уявляв, що візьме долонями її смагляві щічки і гаряче прошепоче: «Люблю до смерті», то до болю стисне в обіймах її, тендітну й ніжну, питаючи: «Любиш чи жартуєш?» Але при зустрічі вся його сміливість пропадала, як дим на вітрі. Думати, мріяти – справа одна. В думках можна стати велетнем, а насправді ти звичайна людина.

Іван мовчав. Іноді звертав увагу подруги на чари місячної ночі, але й це було зайвим. Бо хіба треба говорити про те, що набагато красивіше найпишніших слів?

Маруся докладно розповідала за прожитий день, а далі також мовчала. Про друзів не згадувала ні словом.

«Що нам заважає?» – питали себе мовчки і не давали відповіді.

Минав час. Кожний день був сповнений хвилюючими подіями – Радянська армія добивала ворога в його барлозі – Берліні. Іван затужив за товаришами. Хлопці вже не збиралися на толоці. В школі він з ними зустрічався рідко, бо вчилися в різних класах, а на роботу більше не посилали. Що вони робили, де гаяли час, Іван не знав. Тільки з випадково почутої розмови зрозумів, що вони збираються відзначити перемогу великим залпом.

Одного травневого вечора Іван сказав Марусі те, що мучило його вже кілька днів.

– Твій брат і мій батько на фронті. Чим ми відзначимо день перемоги?

Маруся вчула нотку докору в його словах. Він і сам її відчув. Йому пекуче бракувало хлопців, з якими перетерпів не одну важку хвилину в житті. От зараз він міг би разом зі всіма готуватися до великого всенародного свята. Іван навіть уявив собі, як це виглядатиме. Увечері хлопці розкладуть на зарінку чотири багаття і в кожне кинуть по жерстянці толу. Хіба важко його тепер дістати? Напевне, так! Полум'я зніметься вгору, мільярди іскор полетять над рікою, а потім осядуть. Через хвилину голосне «урра-а!» потрясе вечірню тишу. Як же вони з Марусею відзначать цю дату?

– В день перемоги, – сказала вона задумано, – посадимо два деревця, два ясени. Я вже їх підмітила біля моєї веранди.

Якби таке хтось інший сказав, Іван глузував би з нього. Але це скромне бажання, висловлене Марусею, набрало глибокого змісту. День перемоги – кінець війні, смерті, стражданням. Чи не краще саме в цей день дати початок молодому зеленому життю?

Іван схопив Марусю за плечі і хотів стиснути в обіймах, але тут же обоє побачили, що біля Марусиного вікна хтось стояв – на дорогу падала довга тінь. Вони придивилися і впізнали Грицька… Тінь хитнулась і зникла.

Іван довго мовчав, а потім спитав, глухо, поникло.

– Ви давно знайомі?

– Відколи він врятовану дитинку до нас приніс.

І вона до цього часу мовчала!

Зараз Маруся розповіла все геть чисто. Перед Іваном малювався Грицько в новому світлі. Сповнений роздумів про свого близького товариша, про дружбу, Іван пішов додому.

Маруся кликнула його навздогін:

– Грицьк!.. Іване!

Засоромилася і подумала жаліючи: «Образився, не прийде більше».

Коли Грицько прийшов додому, мати вже спала. Він дбайливо прикрив її ковдрою і нахилився над братиком, що теж уже засинав.

– Ти вечеряв сьогодні, Славчику? – спитав, як ніколи, ласкаво.

Малий здивовано подивився на брата.

– Вечеряв… Але чому в тебе очі так сяють, Грицьку?

– Спи, спи, йойлику.[3]

Уже засинаючи, Грицько переконував самого себе: «До біса мені ті всі любовні справи… Я тільки вибачитися, перепросити її хотів за ту «серенаду».

Наступний день розпочався незвичайно. По місту лунали постріли: солдати випускали в повітря черги з автоматів –

---

[3] *Йойлик – плакса.*

кінець війні. Цілий день не стихав гомін на вулицях. Люди обнімалися, гомоніла дітвора, з вікон лунали співи, веселий сміх – святкували перемогу.

Увесь день Іван не знаходив собі місця. Суперечливі думки не давали спокою. Смерком побачив товаришів. Вони зібралися на вулиці, про щось порадились і подалися до зарінку.

Іван, забувши про всяку обережність, прибіг до Марусиного живоплоту і покликав. Вона притьмом відчинила віконце з веранди, виглянула і стрілою вибігла на дорогу.

– Знаєш що, Марусю, – заспішив Іван. – Я вирішив… Я думаю… ось що: підемо до хлопців, з ними будемо. А ясени посадимо всі разом.

– Невже?! Іванку! – скрикнула Маруся і закрила долонями почервонілі щоки.

Іван також радів разом з нею, але її радість була більшою, іншою, і він до болю відчув, як якась невидима перепона лягла між ними раз назавжди, і ніхто з них не переступить її ніколи.

На зарінку палало багаття. Грицько сидів посередині, освітлений полум'ям, по обидва боки – хлопці, задумані, серйозні. Тільки тепер Іван помітив, як вони всі змінилися останнім часом. Та змінився і сам Іван. Ще здалека пильно вдивлявся в Грицькове обличчя: щось нове лягло разом з задумою на його чоло. Постійна ненависть, врізана в закрій уст, занурена в глибоких темних очах, змінилася на серйоз-

ність з легкою тугою. Все згадалося Іванові: міст, сварка, розповідь Марусі про Грицька, його постать біля Марусиного вікна, і змішане почуття поваги й співчуття розтопило до решти кригу в Івановому серці. Який був Грицько в цей вечір!

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, купив полную легальную версию на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.